

BEYTÜ'L-MAKDİS'İN ÖNEMLİ İSLAMİ YAPILARI

Fettah AYKAÇ*

A- Beytül-makdis Alanının Önemi

Kudüs, cami, okul, hastane, aşhane, vakıflar gibi insanların ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiş (İslâm'ın erken dönemi dahil) büyüklü küçüklü yüzlerce mimari yapıyı bünyesinde barındırmaktadır. Tarihi kitaplarda bahsedilen binaların çoğu hala ayakta ve cami, mescit, okul gibi pek çoğu halen kullanılmaya devam etmektedir.

İslâm dini ve mensupları, ilk yıllardan bu yana bu şehre olan ilgisini pek çok vakıf kuruluşu ve bu kuruluşları içinde barındıran mimari eserler inşa ederek göstermiştir. Bu şehrin İslam inancındaki dini önemi ve değeri göz önüne alındığında, erken dönem halifeler ile sonraki Müslüman sultanlar ve valiler çağlar boyunca sadaka-i cariyeye maksadıyla cami civarında, mukim veya yolcu her dinden insanın çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için şehirde ihtişamlı birçok kamu ve vakıf binaları inşa etmişlerdir.

1-Kudüs'ün İlahi Dinler Açısından Kısa Tarihi

Kudüs, İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin hepsi için kutsal bir şehirdir ve dünyanın en eski yerleşimlerinden biridir. Arkeolojik kazılar, şehrin tarihinin 5000 yıldan fazla olduğunu göstermektedir. İçinde 200'ün üzerinde tarihi yapı bulunmaktadır. İlahi dinler çerçevesinde Yahudilere göre Hz. Musa (as) önderliğinde Mısır firavunlarının esaretinden kurtulduktan ve kırk yıl kadar çöllerde dolaştıktan sonra Kral Yeşu döneminde İsrailoğulları Filistin bölgesine girip yerleşmeye çalışmış, Kudüs merkezli

bölgeye hakim olan Adonitisedek'in ordusunu mağlup etmiş fakat Yebusilerin hakim olduğu Kudüs'e girememişlerdir. Kenan diyarının İsrailoğulları arasındaki taksimatında Kudüs, Bünyamin'in nesline düşmüştü de Hz. Davud'un şehri fethetmesine kadar Yebusilerin elinde kalmıştır. Daha öncesinde Eski Ahid'te verilen bilgilere göre Yeşu'nun ölümünün ardından Yahuda ve Simeon kabileleri Kudüs'e saldırarak kralı esir alıp şehri yakmışlar, ancak Yebusilerin hâkimiyeti devam etmiştir.¹ Dâvûd bütün İsrail'e kral olunca Yebusilerin hâkim olduğu Kudüs'e karşı harekete geçip Sion Hisarı'nı almış ve buraya Davud'un şehri adını vermiştir. Kudüs'ü krallığın merkezi yapan Dâvûd, şehri güçlendirmiş, Yebusilerin Zion (Sion) dedikleri hisarı yeniden imar etmiş, kendisine bir ev/saray yaptırmış, orayı dinî bir merkez haline getirmek istemiş ve bunun için ahid sandığını Kudüs'e getirterek sarayına yakın bir yerdeki çadıra yerleştirmiştir. Bir mâbed yapmak için gerekli malzemeyi toplamışsa da Rab buna izin vermemiştir.²

2-Beytül-makdis Alanının İlahi Dinler ve Mabet Yapıları İnşası Açısından Kısa Tarihi

Kur'an'da zikrediliyor olmasından dolayı İslam dünyasında Beytül-makdis olarak bilinen, yabancı kaynaklarda meydan olarak da bahsedilen alan yaklaşık 142-144 dönümlük çok geniş bir yüzölçüme sahiptir (Resim 1a). Bu alana veya alanın içinde bulunan bazı kısımlarına tarih boyunca farklı inanç mensubu insanlar tarafından farklı anlam ve değerler atfedilmiş, binalar yapılagelmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, fettahaykc3@gmail.com

¹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 26: 324, (Ankara: TDV Yayınları, 2002.)

² Harman, "Kudüs", 26: 324-329.

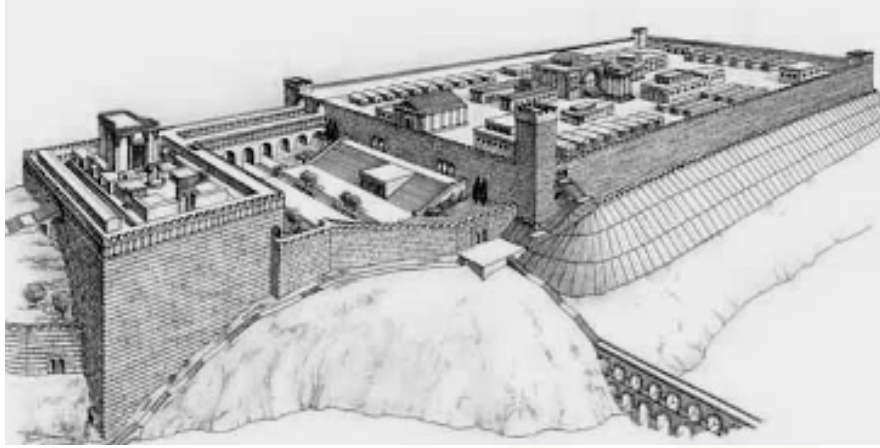

Resim-1 Zeytindağı'ndan Beytü'l-makdis alanı (İVV Arşivi)

Yabancı kaynaklarda Moria Tepesi (Mount Moria) veya Tapınak Tepesi (Temple Mount) olarak bahsedilen Beytül-makdis alanına geçmişte tam teşekküllü olarak toplam iki defa mabet (temple) inşa edilmiştir. İlk mabedin Hz. Süleyman'ın hüküm sürdüğü M.Ö. 972-942 yılları arasında yapıldığı (Resim 2a-c) ve M.Ö. 600'de, 597'de ve 587'de Babil Kralı Nebukednezzar tarafından Kudüs şehriyle birlikte yıkılıp yağmalandığı kabul edilmektedir.³

İkinci mabedin ise Roma'nın Filistin bölge Kralı (Yahudi ırkından olmadığı halde, siyasi ve ekonomik hesapları nedeniyle sonradan Yahudi dinine girdiğini söyleyen) Herod tarafından M.Ö. 18-04 yılları arasında yaptırıldığı (Resim 3a-c) ancak M.S. 70 yılında (67-69 arasında meydana gelen Yahudi isyanını bastırmasının ardından) Roma komutanı Titus tarafından pencereleri dahi kalmayacak şekilde tahrip edilip yıkıldığı kabul edilmektedir.

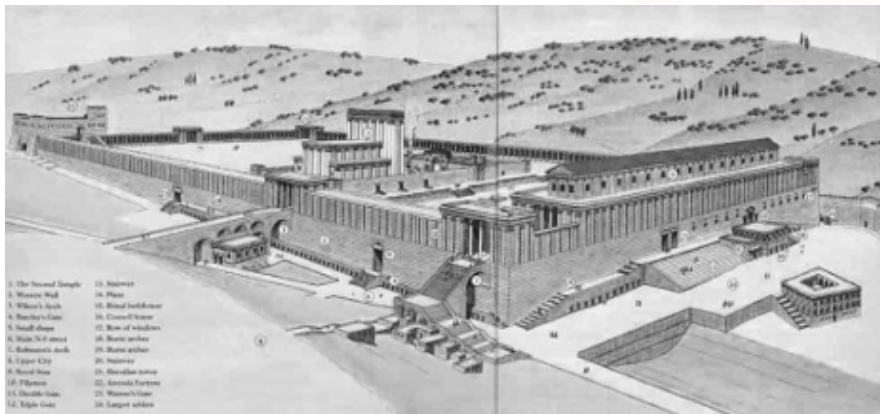
Resim 2a-Yahudi tarihçi Josephus'un (ö.100) tarifine göre Beytül-makdis alanı ve buradaki ilk Süleyman Mabedi'nin konumu

Resim 2b-Yahudilere göre Beytül-makdis alanı ve ilk Süleyman Mabedi'nin konumunu gösteren XVII.yy'a ait bir çizim. Tahmini iki farklı çizim. (Jewish Encyclopedia.com).

Resim 3b-Herod'un tekrar inşa ettirdiği mabedin temsili resmi. wikipedia.org/wiki/Second_Temple. 01.05.2016)

Resim 3a-Kral Herod'un yaptırdığı ikinci mabet ve müştemilatının tahmini görünüşü, güneybatıdan bakış (http://en.wikipedia.org/wiki/Temple_in_Jerusalem ve <http://en.> 01.05.2016)

³ Kur'an, İsrâ Suresi âyet 4-5'de bu duruma işaret ettiği belirtilmiştir. Bk. Harman, "Kudüs", 26: 325.

Bu iki büyük mabet yapıları yıkıldıktan sonra, ara dönemlerde (örneğin Yahudilerin Babil esareti dönüşü M.Ö. 350'den itibaren, M.S. 100-135 arasında ve 613 ilk Sasani-Bizans savaşı akabinde) kalıntı malzemeler kullanılarak derme çatma mabetler yapılmaya çalışılmışsa da, bunlar da hem dayanıklı yapılar olmamaları, hem de akabinde meydana gelen siyasi karmaşa dönemlerinde tekrar yıkılmışlardır. Bu tür mabetlerden birisinin M.S. 132-133 civarı meydana gelen bir başka Yahudi isyanının bastırılmasını takiben 135 yılı civarı İmparator Hadrien tarafından yıkıldığı kabul edilmektedir.⁴

Bizans İmparatorluğu'nun 323 yılından itibaren Hıristiyanlığı resmi din kabul etmesinin ardından Hristiyan-

lar, İncil'de bulunan iki ayet⁵ sebebiyle (Tanrı'nın kızgınlığını çekmekten korktukları için) Kudüs'ün idaresine hakim oldukları 323-613 ile 627-637 yılları arasında Beytül-makdis alanına herhangi bir dini yapı inşa etmemişlerdir. Ayrıca Kudüs'te sadece belirli zamanlarda dinlerini yaşamalarına izin verdikleri Yahudilerin mabedi yeniden inşa etmelerine de izin vermemişlerdir. Hıristiyan Haçlılar, Kudüs'ü Fatımî Devleti'nden anlaşma yoluyla alıp halkını kılıçtan geçirdikleri 1099 yılı ile, Selahaddin Eyyubi liderliğindeki İslâm ordusuna mağlup olarak kaybettikleri 1187 arasındaki 88 yıllık dönemde bu alanda yeni yapı kurmamış, ancak burada mevcut olan binaları idari, askeri ve dini maksatlarla kullanmışlardır.

Mescid-i Aksa güneydoğu avlusundan Kubbetü's-sahra ve Kible Mescidi görünüşü (İYV Arşivi)

3- Kudüs'e ve Beytül-makdis Alanına Osmanlı'nın Hizmetleri

Evlıya Çelebi meşhur Seyahatnamesi'nde Kudüs'ün teslim alınışını şu satırlarla tarif etmiştir: "...Sene 922 de (1516) Kudüs Çerkez Memlûklülerin elindeyken şehrin bütün ulema ve ileri gelen güvenilir Müslümanları, Selim şahı karşılamak için dışarı geldiler ve ona Mescid-i Aksâ'nın ve Allah'ın Kubbetü's-sahra'sının anahtarlarını teslim ettiler. Selim secdeye kapanarak şöyle dedi:"Beni İslâm'ın ilk kiblesine sahip

kılan Allah'a çok şükürler olsun..."⁶ Kudüs şehri ve Beytül-makdis alanınında önceki Müslüman devletler tarafından yapıldığı gibi Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır ve Filistin bölgelerinin Memlûklerden alındığı 1516'dan Osmanlı idaresinde kaldığı 1918 yılına kadar (birçok Arapça kaynakta Mescid-i Aksâ ve Harem-i Şerif olarak zikredilen) Beytül-makdis alanına, küçük çaplı inşa işleri ile, buradaki tüm yapılara gerekli olan büyük küçük her türlü bakım ve onarımlar yapılmıştır.

⁴ K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, v.1, pt.1, New York 1979, p.29, n.3-6.

⁵ "... Dinleyin, sizin eviniz harap hâlde bırakılacak." Mathew XXIV, 2 ve "...Orada yıkılmamış taş üstünde taş bırakmayacağım." Luke XIX, 44 (Pocock's Ed. Oxon, 1658, II, pp. 288-289) K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, v. 1, pt. 1, p. 31, Oxford 1969, NY 1979 (939 yılında yazmış olan Eutychiüs yoluyla).

⁶ Archie G. Walls, "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance 1537-1928", *Muqarnas* V, p. 85-97.

Mabet/Mariya Tepesi ve Mescid-i Aksâ'yı kuşatan Kanuni Sultan Süleyman Surları (İYV Arşivi)

Kudüs'te ilk büyük imar işleri Yavuz Sultan Selim'in oğlu Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan başta Beytül-makdis alanı olmak üzere tüm şehirde yapılmış olan mimari faaliyetlerdir. Bu dönemde (1524'te Mısır valisi olan Güzelce Hasan Paşa'nın gözetiminde) başta şehrin tüm surlarının tamir edilmesi⁷, ilave yeni binalar yapılması gibi büyük işlerin yanı sıra Mescid-i Aksâ ve Kubbetüs-sahra gibi önemli büyük yapılar da içerden ve dışardan tamamen elden geçirilerek⁸ bu iki büyük yapı ile diğer yapılara hayati önem taşıyan bakım ve tamirler yapılmıştır. Bu dönemde yapılan büyük çaplı bakım ve onarımlar sayesinde bu yapıların XIX. yy'a kadar ulaştığı kabul edilmektedir.⁹ XIX. yy'da da Sultan Abdülaziz'in (1863-65'de) Kudüs'ü belediyelik ilan etmesinin ardından başta Mescid-i Aksâ ve Kubbetüs-sahra olmak üzere Beytül-makdis alanındaki yapılara tekrar büyük masraflar yapılarak önemli bir bakım ve onarım uygulanmıştır (Resim 31-34). Birinci Dünya Savaşı akabinde Kudüs'ün Osmanlı'nın elinden çıkmasından sonra bile, İngiltere'nin resmi ricası üzerine Mimar Kemaleddin Bey Kudüs'e gelecek Mescid-i Aksâ'da önemli onarımlar

yapmıştır. Bazı araştırmacıların ifade ettiği gibi "XVI. yy'dan bu yana başka bir devlete nasip olmayan bu türlü büyük bakım ve onarımlar sayesinde hem bu eserlerin günümüze ulaşması sağlanmış hem de Osmanlı mührü Kudüs'e kolay sökülüp atılamayacak şekilde vurulmuştur."¹⁰

B- Kudüs Beytül-Makdis Alanı ile Civarında Bulunan, Müslümanlara Ait Diğer Mimari Unsurlar ve Yapılar¹¹

Kudüs Beytül-makdis alanında Müslümanlar tarafından inşa edilmiş yapılar konuyla ilgili birçok kaynaktan Mescidler, Namazgâhlar, Kubbelere, Minareler, Minberler, Kemerler, Medreseler, Revaklar, Kapılar, Su, Kaynakları, İslâm Müzesi, Burak Duvarı gibi ana başlıkları altında gruplandırılarak tanıtılmışlardır. Aşağıda bu konuda farklı kaynaklarda yapılan tanıtımlarla çelişki oluşturmamak adına bu yayınlarda yapılmış olan gruplandırma ve ana başlıklardan yola çıkarak Beytül-makdis alanı ve civarında bulunan mimari yapıların kısa tanıtımı yapılmıştır.

⁷ Kudüs şehir surlarının tamirinde çalışan iki usta/mimarın mezarları bugün hala Kudüs'te mevcuttur (Bk. Resim 32a, b).

⁸ Creswell, EMA, v. I, pt. I, 1969/79, p. 91, n. 4.

⁹ Gülrü Necipoğlu, "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses", *Muqarnas* V25, p.17-105, 2008.

¹⁰ Mehmet Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", *Düşünce ve Tarih*, İstanbul (2016): 41.

¹¹ Bu tanıtım bilgileri ile tanıtımda kullanılan bazı görseller Mescid-i Aksâ Rehberi, TİKA, Ağustos 2003; Tika + Filistin Turizm ve Tarihi Eserler Bakanlığı tarafından hazırlanan Filistin, Kutsal Topraklara Hoş Geldiniz, ts.; S. Demirsoy- M. Usta, *Orta Doğu'nun Kalbi Kudüs*, İstanbul: 2018; Harman, "Kudüs", 26: 323-338, Ankara, 2002; Mehmet Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", *Düşünce ve Tarih*, İstanbul: 2016; K. Balcı-A. İnce, *Kutsalığın Başşehri Kudüs*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012 isimli basılı yayınlar ile kaynakça listesinde adresleri verilen web yayınları üzerinden derlenerek hazırlanmıştır.

1- Beytü'l-Makdis Alanının Kapıları

Beytü'l-makdis alanının toplam onbeş kapısı vardır, bunlardan dört beş tanesi kapalı, on onbir tanesi de açık durumdadır.

Beytü'l-Makdis Alanı ve Kapıları (İYV Arşivi)

Açık olan kapıların isimleri:

- 1- El-Esbat Kapısı: - Kabileler Kapısı, Mescid-i Aksâ'nın kuzey doğusunda yer alır. Sidi Meryem olarak da anılır.
- 2- El-Hitta Kapısı: Caminin kuzey duvarında Kabileler Kapısı minaresi ile Faysal Kapısı arasında yer alır.

el-Hitta Kapısı (İYV Arşivi)

3- Kral Faysal Kapısı: Bab el-Hatta'nın batısında, caminin kuzey duvarında bulunur ve Şerefü'l Enbiya Kapısı, Davudiye Kapısı gibi diğer isimlerle de bilinir.

4- El-Gavanim Kapısı: Kible mescidi olarak da bilinen Mescid-i Aksâ'nın kuzey tarafından yer almaktadır.

el-Gavanime Kapısı (İYV Arşivi)

el-Kattanin Kapısı (FA Arşivi)

en-Nazır Kapısı (İYV Arşivi)

5- En-Nazır Kapısı: Aksâ Camii'nin batı duvarında kuzeye bakmaktadır ve Bab el-Habis, Bab el-Meclis, Bab Mikail, Bab el-Alaaddin el-Busairi , Bab er-Rabat el-Mansuri gibi farklı isimlerle de bilinir.

6- El-Hadid Kapısı: Aksâ Camii'nin batı duvarında, Kattanin Kapısı ile Bab en-Nazır arasındadır.

7- El-Kattânîn Kapısı: Bab el-Hadid ve Bab el-Mathara arasındaki batı duvarında yer alır.

8- El-Mathara Kapısı: Bab El-Kattanin'in güneyinde, abdest kapısı olarak da adlandırılan batı duvarında yer alır.

9- Es-Silsile Kapısı: Dava Kapısı veya Kral Davut Kapısı olarak da adlandırılan Mescid-i Aksâ'nın batı duvarında bulunur.

10- El-Megaribe Kapısı: Güney tarafının batı duvarında bulunur ve Peygamber Kapısı ve el-Burak Kapısı gibi farklı isimlerle de bilinir.

11- Es-Sekine Kapısı: "Sihirbazlar Kapısı" ve "Davut Kapısı" olarak da adlandırılır. Bu kapı, Harem'in ana kapılarından biridir. Kuzey yönünden "Silsile Kapısı" ile bitişik olup hâlihazırda kapalıdır. Kapının inşası ve yenilenmesi Eyyübiler dönemine dayanmaktadır. Üzerinde iç içe girmiş nakışlı taşlar bulunan bu büyük ahşap kapı iki kanatlı olup kanatları kapatıldığında kanatların birinin üzerinde bir kişinin girebileceği büyüklükte küçük bir kapı bulunmaktadır.

Kapalı olan diğer kapılar da:

- 1- Tövbe Kapısı: - Doğu duvarında bulunur.
- 2- Babü'r-Rahme Kapısı: Doğu duvarında bulunur.
- 3- Es-Sakine Kapısı: Batı duvarında yer alır.
- 4- Burak Kapısı: - Kampüsün batı duvarında yer alır. olarak bilinirler.

el-Meğaribe Kapısı (İYV Arşivi)

es-Silsile Kapısı (İYV Arşivi)

Mescid-i Aksa içinden Rahmet Kapısı (İYV Arşivi)

Mescid-i Aksa surları dışından Rahmet Kapısı ve önünde Müslüman mezarlığı (İYV Arşivi)

2-Mescidler

a-Mescid-i Aksâ

Mescid-i Aksâ, Kudüs'te "eski şehir" diye adlandırılan tarihi bölgenin güneydoğusunda yer alır. Mescid-i Aksâ külliyesi açık alanları, yer altındaki ve üstündeki mescitleri, namazgâhları, minareleri, kubbeleri, medreseleri, binaları, revakları, umumi müstemilatları, kapıları, Mescid-i Aksâ'nın açık alanlarına bitişik olan müstemilat binaları ile birlikte dört bir yandan çevreleyen surları içerir. Mescid-i Aksâ'nın "Harem-i Şerif" olarak isimlendirilmesi halk kültüründen kaynaklanmaktadır. İslam inancında "Haremeyn" tabiri Mekke-i Mükerrreme'deki "Kâbe" ve Medine-i Münevvere'deki "Mescid-i Nebevî" için kullanılır. Mescid-i Aksâ (Beytül-makdis alanı) sınırları içerisinde yer alan mevcut binaların ve açık alanların (ister yerin üstünde, Mervan Mescidi örneğindeki gibi isterse yerin altında olsun) tamamının İslam inancı ve fıkhi açısından aynı kutsallıkta olduğunu zikretmek gerekmektedir. Mescid-i Aksâ'da itikâfa giren kimse mescidin ister açık alanlarında bulunsun isterse kapalı alanlarında bulunsun itikâfa girmiş kimse hükmünde olmaya devam eder.

Mescid-i Aksâ Külliyesindeki Yapılar Farklı Zemin Seviyelerine Sahiptir:

1. Birinci seviye yerin altıdır. Su kuyuları, su kanalları ve üzeri toprakla örtülü olan bazı binaları içerir.

2. İkinci seviye yine yerin altındadır. Mervan Mescidi (Kible Mescidi'nin kuzeyinde yer alır), Burak Mescidi, Kadim Aksâ Mescidi (Kible Mescidi'nin temellerinin altında bulunmaktadır), Rahmet ve Tövbe Kapıları ve kapalı kapılar olan Müfred (Tekli) Kapısı, Müzdevec (İkili) Kapısı, Müselles (Üçlü) Kapı, Burâk (Mağribliler) Kapısı ve Silsile (Zincirli) Kapısı'nı içerir.

3. Üçüncü seviye zemin seviyesidir. Mescid-i Aksâ'nın güney tarafında yer alan Kible Mescidi'ni, ana sahaları, açık olan kapıları ve revakları içerir.

4. Dördüncü seviye zeminin az üstünde yükselen seviyedir. Kubbetü's-sahra'yı, Kubbetü's-sahra'nın avlusunu, kubbeleri, Namazgâhları, diğer binaları ve bütün bunları çevreleyen kemerleri kapsar.

Kadim Mescid-i Aksa camii giriş ve içi (İYV Arşivi)

Mescid-i Aksâ İsminin Tarihi Kökeni

Arapça'da "El-Aksâ" kelimesi "en uzak olan" anlamında kullanılan bir tabirdir. "Mescid-i Aksâ" diye isimlendirilmesinin sebebi ise, önceden üzerinde Hz. Süleyman Mabedi bulunan Beytül-makdis alanının Rasûlullah'a (as) vahiy indiği dönemde Mekke-i Mükkerre'ye en uzak mescit olması sebebiyledir. Lügatte "El-Aksâ" kelimesi, bir mekânın uzaklığının bilinen başka bir mekâna olan uzaklığına izafeten kullanılır. Sonradan buraya inşa edilmiş olan Mescid-i Aksâ yapısının kutsallık kazanması ise tefsirlerde, ayette geçen "en uzak mescit" ibaresi ile Beytül-makdis alanının Kâbe'ye olan uzaklığının kastedildiği belirtilmesinden dolaydır.

Hiz. Musa (a.s.)'ın ["Ey kavmim Allah'ın size (vatan olarak) yazdığı mukaddes toprağa girin ve arkanıza dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz."(Mâide Suresi, 21)] şeklinde vafettiği üzere Mescid-i Aksâ mukaddes topraklarda bulunmaktadır: Kuran-ı Kerim'de İsrâ suresi ayet 1'de haber verildiği gibi Mescid-i Aksâ'nın üzerinde bulunduğu alanın tamamı mübarek kılınmıştır. Hadis-i şeriflerde haber verildiği üzere, İslâm'da üç mescit kutsallığıyla özel bir yere sahiptir. Mescid-i Aksâ (ilk Süleyman Mabedi) iki kıblenin ilki, Mekke'de Kâbe'den sonra inşa edilerek yeryüzündeki ikinci mescit olmuştur. Bu yönde Ebû Zerr (ra)'dan rivayet edilen bir hadis-i şerif de mevcuttur.

b- Kible Mescidi / Hz.Ömer Mescidi

Kible Mescidi, bugünkü Mescid-i Aksâ binasının Kadınlar mescidi olarak kullanılan güneybatı kısmındaki dar ve uzun tek sahnlik alana verilen addır (Bk, Resim 19, Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müştemilatının planı, No: 9). Bulduğu mevki, defalarca mimari değişikliklere uğramıştır. Müslümanlar ilk kez h.15/m.637-638 yılında Kudüs'ü fethettiklerinde Mescid-i Aksâ Haremi'ni (Beytül-makdis alanını)

etrafı açık olarak ve üzerinde sağlam hiçbir bina bulunmayan ama bazı bina yıkıntıları ve çöp yığınları ile dolu bir halde buldular.

Kudüs Beytül-makdis alanına sonradan Mescid-i Ömer olarak bilinen ilk cami, Hz. Ömer (ra) önderliğinde İslâm ordusunun askerleri tarafından yapılmıştır. Mescid düzenlemesi için bu alanda Kral Herod'un yaptırdığı ve 70 yılında Romalı komutan Titus tarafından yıkılan ikinci mabedin müştemilatından olan bir yapının sütunları, duvar ve sütun gibi kalıntı malzemeleri kullanılarak onunla aynı plan üzere yapılmıştır. Mevcut taş malzemeye ilave olarak direkler, kapı, pencere gibi ihtiyaç olan yerlerde de o dönemde Kudüs civarında bol bulunan ahşap malzeme kullanılarak Hz.Ömer'in bölgede kaldığı 15-20 gün içinde tamamlanmıştır. Cami olarak düzenlenen yapı doğudan batıya anormal bir uzunluğa, kuzey-güney derinlik olarak da oldukça dar bir alana sahipti. Ancak üç bin kişinin namaz kılabilceği kadar büyük kapasiteye sahipti.

Kudüs Beytül-makdis Alanının İlk Mescidi Olan Hz. Ömer Mescidi'nin Ortaya Çıkışı

Beytül-makdis alanı ve buradaki önemli cami yapıları hakkında ciddi araştırma ve yayınlar yapmış olan İngiliz araştırmacı K.A.C. Creswell,¹² 1969'da güncelleyerek yayınladığı Erken Devir İslâm Mimarisi (Early Muslim Architecture, Oxford Press, 1969) kitabının ilk cildinde bu alanın ve yapının tarihiyle ilgili Batılı ve Doğulu en önemli kaynaklardan oldukça detaylı bilgiler aktarmıştır. Creswell'in yazdıklarına göre;

Beytül-makdis alanının güney kısmına (şu an Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yere) 637 yılında Kudüs'ün fethi akabinde anahtarları teslim almak için geldiğinde Hz.Ömer'in gözetiminde İslâm ordusunda bulunanların çalışmasıyla bir mescit (cami) yapılmıştır. Mescid-i Ömer yapısı, bu alanda 137

¹² K.A.C. Creswell, 1879 Londra doğumludur. 1922-1972 yılları arasında Kahire'de yaşamıştır. Erken İslâm Mimarisi, Mısır'ın Erken İslâm Mimarisi gibi çok önemli ve büyük hacimli kitapları hala bu alanda yapılan tüm yayınlarda en önemli referans olarak gösterilir (Djfi Bk., Semavi Eyice, "Creswell, K.A.C", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 8: 75. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994.)

yılında Roma İmparatoru Hadrien'in yaptırdığı Jupiter Tapınağı'nın müstemilatından kalmış olan Stoa yapısının (Resim 4a-b) sütun, lentil, duvar vb. kalıntıları kullanılarak Hz.Ömer'in bu bölgede kaldığı iki üç haftalık gibi kısa bir süre içinde (bu kalıntının güney-kuzey kısmı dar, doğu-batı kısmı uzun olan planında) düzenlenerek oluşturulmuş ve sonraki 70-75 yıl boyunca¹³ Kudüs'ün Mescid-i Cuma'sı (Ulu camii) olarak kullanılmıştır (Resim 5). Bu se-

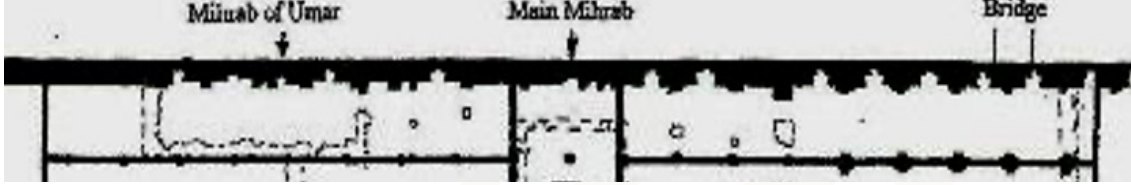

Resim 4a¹⁴Hadrien'in Stoa'sının (tahmini) görünüşü

beple de 637 yılından 710-715 arasında yıkılıp yeniden yapılmaya kadar Mescid-i Ömer olarak anılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda bu yapı birkaç defa yıkılıp yeniden yapılmış ve ismi Mescid-i Ömer'den Mescid-i Aksâ'ya dönüşmüş olsa da, Mescid-i Ömer / Mosque of Omar ismi Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi konusuyla bağlantılı olarak sonraki yüzyıllarda da Avrupalı kaynaklarda kullanılmaya devam edilmiştir.

Resim 4b¹⁵Roma Stoa'sının (tahmini) planı

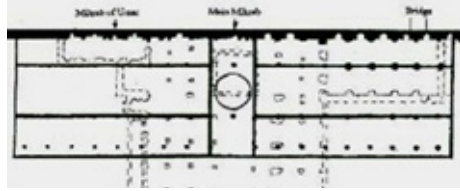

Resim 5 Hz.Ömer Mescidi'nin (tahmini) planı¹⁶

c-Aksâ Camii

Hz. Ömer Mescidi'nin Mescid-i Aksâ'ya Dönüşmesi

Hz.Ömer Mescidi olarak 637'den yaklaşık 710 yılına kadar Kudüs'ün Cuma camisi olarak kullanılan ilk mescit yapısı tam bir mescit planında inşa edilmemiş ve doğu-batı kısımlarının iki yana çok uzun olması günlük kullanımda çeşitli zorluklara sebep olmaktadır. 705 yılında vefat eden Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın Hz.Ömer mescidini yıktırıp yeniden yaptırdığı veya yeniden yaptırmak maksadı ile yıktırdığı ancak yeniden yaptırmaya ömrü yetmeden vefat ettiği, yeni mescidi kendisinden sonra tahta oturan oğlu I. Velid'in 710-715 yılları arasında İslam döneminin ilk Mescid-i Aksâ'sı olarak inşa ettirdiği sanat tarihi araştırmacıları tarafından yaygın olarak kabul edilen görüştür (Resim 6).¹⁷

Resim 6. Abdülmelik b. Mervan'ın yıktırdığı Hz.Ömer Mescidi'nin yerine Velid b. Abdülmelik'in 710 civarı yaptırdığı üç sahnli ve transept planlı ilk Aksâ Camii'nin tahmini planı.

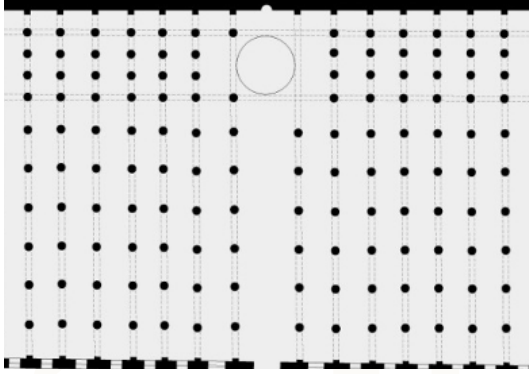
¹³ Her ne kadar Abdülmelik b. Mervan 692 yılında Beytülkaidis alanına Yahudi Kralı Herod'un M.Ö 18-04 arasında yeniden inşa ettirdiği Mabed'in en kutsal kısmı kabul edilen altında mağara olan tepenin etrafına Kubbetü's-sahra'yi yaptırmış olsa da K. Sahre yapısı (Yakubi'nin ifadesine göre) mescitten ziyade ziyaretgâh olarak inşa ettirdiği için ulucami olarak kullanılmadığı kabul edilmektedir.

¹⁴ Antik Dönem kaynaklara dayanarak Kudüs'te Kral Herod'un yaptırdığı II. Mâbed'in Titus tarafından 70 yılında yıkıldığı, sonra Roma İmparatoru Hadrian'ın (ö. 138) 130 civarı harabe hâldeki şehri imar edip adını da "Aelia Capitolina" olarak değiştirip Roma tanrısı Jupiter'e adanmış ve bu dönemde Beytülkaidis alanına da bir Jupiter (Zeus) tapınağı inşa ettirdiği, güneydeki Stoa kalıntısının da Jupiter Tapınağı'nın müstemilatı olduğu belirtilse de (Bk., <http://en.Wikipedia.org/wiki/Hadrian>, n. 57, 58 (02.02.2016); Harman, "Kudüs", DİA, XXVI, s.325). Creswell "Bu kalıntıların Herod'un [m.ö.18-04 arasında] yaptırdığı II. Mabed'in stoasına ait olduğunu" yazmıştır.

¹⁵ Resim 5-6: Myriam Rosen-Ayalon, "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study, Al-Masjid al-Aqsa-Al-Aqsa Mosque", Qedem 28, Jerusalem 1989, pp. 4-7.

¹⁶ Ayalon, Qedem 28, Jerusalem 1989, pp. 4-7.

¹⁷ Abdülmelik'in 705-715 yılları arasında Emevi halifesi olan oğlu I. Velid'in imar ve inşa işlerine çok meraklı olduğu, tahta bulunduğu 10 yıllık süre içinde Medine'deki ilk Mescid-i Nebvi yapısını da yıktırıp yeniden yaptırdığı, Şam şehrinin merkezindeki Emeviyye Ulucamii, yine Kudüs'te güney kısmın altındaki eski Yahudi hahamlarının villalarının olduğu alana saray yaptırmak gibi birçok mescit ve saray yapısı inşa ettirdiği bilinmektedir. Bu sebeple çoğu araştırmacı, buradaki Mescid-i Ömer yerine yapılan ikinci mescidi veya İslam tarihindeki ilk Mescid-i Aksâ olarak bilinen yapıyı I. Velid'in yeniden yaptığını kabul etmektedir.

Resim 7a.¹⁸Abbasi Halifesi Cafer el-Mansûr'un I.Velid'in üç sahnalı ilk Aksâ Camii'ni 758-59 yılında 15 sahnalı olarak yeniden yaptırdığı (oğlu el-Mehdi'nin de 786-787 yılında tamir ettirdiği söylenen) ikinci Aksâ Camii yapısının planı (Creswell)

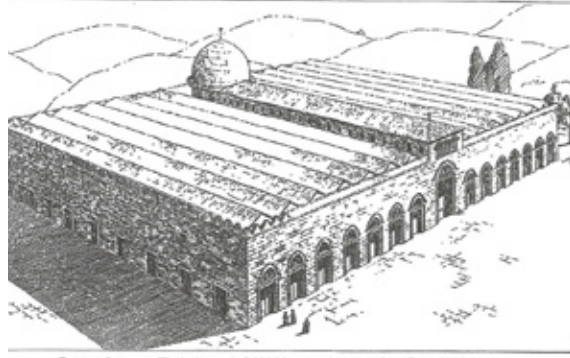
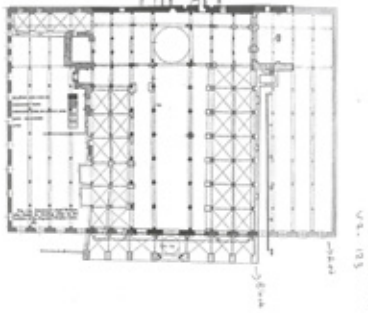

FIG. 119. JERUSALEM: The Aqsa mosque of al-Mehdi, proposed reconstruction. Drawn by M. Lewy.

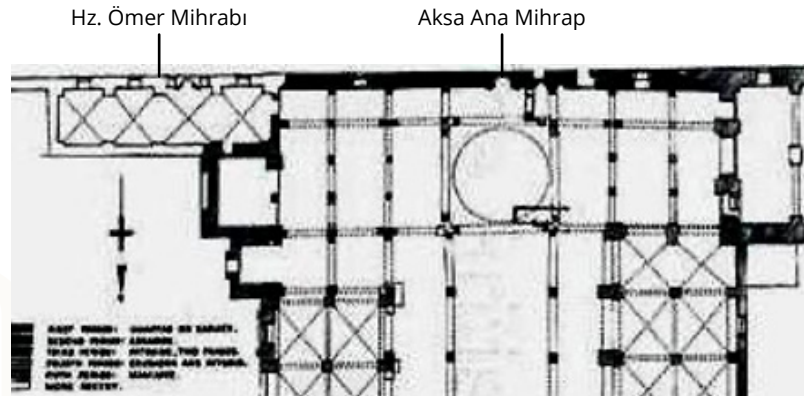
Resim 7b Cafer el-Mansûr'un ikinci Aksâ'sının (tahmini) dış görünüşü (Creswell, 1979, v.II, p.125)

I.Velid'in (Şam Emeviyye Ulucamii gibi transeptli planda) yaptırdığı ikinci mescit (ilk Mescid-i Aksâ) yapısının 750 yılına kadar ayakta kaldığı, 750 civarında meydana gelen büyük depremde kubbe dahil birçok kısmının yıkılıp hasar gördüğü, 757-58 yılına kadar hasarlı olarak kaldığı, 757-58'de Kudüs'e galen Abbasi (ikinci) Halifesi Cafer el-Mansur tarafından caminin bu planı değiştirilerek (dikdörtgen planda ve 15 sahnalı olarak) yeniden yapıldığı, caminin kapılarında bulunan altın ve gümüş süs malzemeleri eritip inşaat için harcadığı nakledilmiştir (Resim 7a-b).

Cafer el-Mansur'un 758-759 civarı yeni baştan yaptırdığı ikinci Mescid-i Aksâ yapısının 1040 yılına kadar ayakta kaldığı, 425'in 15 Muharrem'inde (10.12.1033) meydana gelen büyük deprem sonucu Aksâ Camii'nde yeniden yapılmayı gerektirecek derecede büyük hasarlar meydana geldiği bilinmektedir. Sonraki zaman içinde halkın ısrarlı talepleri sonucu Mısır merkezli Fatimî Halifesi ez-Zâhir'in 426-27'de (1035) el-Mansur'un 15 sahnalı olarak yaptırdığı caminin planını 7 sahna düşecek şekilde doğu ve batı kısımlarını iyice daraltıp, kuzey tarafını da biraz uzatarak 1035'te yeniden yaptırdığı" (Resim 8a) belirtilmiştir.¹⁹

Resim 8a. 1033-34 yılında Fatimî Halifesi ez-Zâhir'in yeniden yaptırdığı Mescid-i Aksâ yapısının planı (Hamilton)

Resim 8b. (Resim 8a'dan detay) Aksâ Camii'nin ana mihrabı ve güneydoğu kısmındaki Ömer mihrabının yeri

¹⁸ Creswell, EMA, v. II, p. 122, Fig. 120: 1969/79 ve Creswell, A Short Acc. of EMA, UK, 1958, p. 211, Fig. 41 olarak mevcuttur.

¹⁹ K.A.C. Creswell EMA, v. I, pt. 1, p. 375, Oxford 1969/NY 1979.

Resim 8c – 8d İlk Kible Mescidi de denilen Hz. Ömer Mescidi'nin olduğu alanın bir kısmı ve buraya sonradan konulmuş nostaljik Hz.Ömer mihrabının görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 9. Mescid-i Aksâ doğu kanadındaki Hz. Zekeriya mihrabı (FA arşivi)

Resim 10. Hz. Zekeriya mihrabının arkasında bulunan Büyük Selçuklu dönemine ait tamir kitabesi²⁰

²⁰ Kitabenin yaklaşık anlamı: "Bismillahirrahmanirrahim, Allah, İmam Ebu'l-Kasım Abdullah el-Muktedi [Bi-emrillah; 1075-1094] ve saygın melik, zaferler kazanmış, büyük sultan Melikşah ile devletin tacı, milletin ışığı İslam hükümdarının oğlunun [Ebu Said Tutuş], yardımcısı olsun. Bu tamirati, müminlerin emirinin yardımcısı yüce Vezir Fahrul-Maali [Ebu Nasr Ahmed bin el-Fadl (Allah onun zaferlerini yüceltsin)], Allah rızası için yaptırdı. Sene 476 [1085] Zilhicce. Allah'ın salât-u selamı Muhammed Aleyhisselam üzerine olsun" (S. Demirsoy- M. Usta, Orta Doğu'nun Kalbi Kudüs).

1075 yılında Alparslan'ın komutanlarından Atsız tarafından Kudüs ele geçirilmiş ve 25 yıl kadar Müslüman Türklerin idaresinde kalan Kudüs şehrinde ve Mescid-i Aksâ'da bu dönemde bazı tamiratlar yapılmıştır. Tutuş'un isminin de zikredildiği tamir kitabelerinden birisi günümüzde Erbain mihrabı (Resim 9) olarak bilinen mihrabın arkasındadır (Resim 10) . 1099'da eski Akka Valisi Ermeni kökenli meşhur Vezir Bedrül-Cemâli'nin oğlu Fatimî ordusunun komutanı Efdal'ın baskıları ve beklenen askeri yardımın gelmemesi sonucu Türkler Kudüs'ten çekilmek zorunda kalmış, akabinde Kudüs'ü kuşatan Haçlı ordusu ile anlaşılan Fatimî Veziri Efdal tarafından şehir Haçlılara savaşız teslim edilmiş, Fatimî asker ve sivillerin şehirden ayrılmasının ardından haçlı ordusu meşhur katliamlarını gerçekleştirmiştir.

Haçlılar 1099'da Kudüs'ü işgal ettiklerinde, Mescid-i Aksâ'nın giriş katının bir kısmını kilise haline getirdiler, diğer kısmını tapınak şövalyeleri için barınak, alt katları da at vb. hayvanları için ahır ve mühimmatları için depo olarak kul-

landılar. 1187'de birleşmiş İslam milletlerinden oluşan ordunun komutanı Selahaddin Eyyubî tarafından Haçlıların elinden alınincaya kadar 188 yıl boyunca Hıristiyan Haçlı Kudüs devletinin elinde kaldı. Bu tarihten itibaren tekrar Müslümanların idaresine geçen Kudüs şehrinde Selahaddin Eyyubî döneminden kalma bazı mimari işler bulunmaktadır. Selahaddin Eyyubî'nin Mescid-i Aksâ yapısı içinde yeniden tamir ve tadilatlar yaptırdığı ve yapıda o dönemden kalan üzerinde kitabesi bulunan mihrap (Resim 13a,b), minber (Resim 16a,b)²¹ ve mermer kaplamalar gibi bazı mimari unsurlar onun yaptırdığı bu işlerin belgeleri olarak kabul edilmektedir.

Emeviler döneminde Hz.Ömer Mescidi'ne bir mihrap konulduğu (Resim 5, 8b) fakat caminin sonraki yeniden inşaları sırasında bu mihrabın kaldırıldığı, daha sonra farklı yeni mihraplar konulduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Doğu kanadına Hz.Ömer'in hatırasına XIX. yy'da barok stilde oldukça kaba bir mihrap yerleştirildiği de bilinmektedir (Resim 8c).

Resim 11. M. Aksâ'nın yedi sivri kemerli (XII. yy Haçlılardan kalma) ön cephesi (kuzey) girişi ile önde, Yahudilerin bir kısmını havra, Müslümanların da bir kısmını mescit olarak kullandıkları bodruma girişi (FA arşivi)

Resim 12. Mescid-i Aksâ'nın daha geniş olan orta sahnı. Sahnların sütunları arasındaki 1969 yangınından sonra yeniden yapılmış olan ahşap kaplamalı hatılların genel bir görünüşü (İVV arşivi)

²¹ Bu minber 1969 yılında bir Yahudi fanatiğin camide yaptığı kundaklama sonucu çıkan yangında büyük hasar görmüş ve kaldırılmıştır. Bazı parçaları İslam Müzesi'nde sergilenmektedir. Günümüzde Aksâ Camii'nde mevcut olan ahşap minber 2008 yılında Türkiyeli bir ahşap ustası ve Ürdün'ün es-Salt Üniversitesi'nin işbirliği ile kısmen Selahaddin minberinin benzeri olarak yapılmıştır (Resim 17).

Şu an Beytül-makdis alanında mevcut olan Aksâ Camii'nin 80 metre uzunluğunda, 55 metre genişliğinde, 53 mermer sütun ve 49 kare direk üzerine inşa edildiği kaynaklarda nakledilmektedir. Mescid-i Aksâ'nın bodrum katında da aynı şekilde ilave mescit alanı, mihrap vb. alanlar ve mimari unsurlar bulunmaktadır (Resim 18a-b). Caminin 15 kapısı mevcuttur.

Resim 13a. Sivri kemerli ve içi mozaik bezemeli Mescid-i Aksâ'nın Selahaddin Eyyubi dönemine ait kabul edilen ana mihrabı (FA arşivi)

Resim 13b. Mescid- Aksâ'nın mihrabı üzerindeki Selahaddin Eyyubi kitabesi (İYV Arşivi)

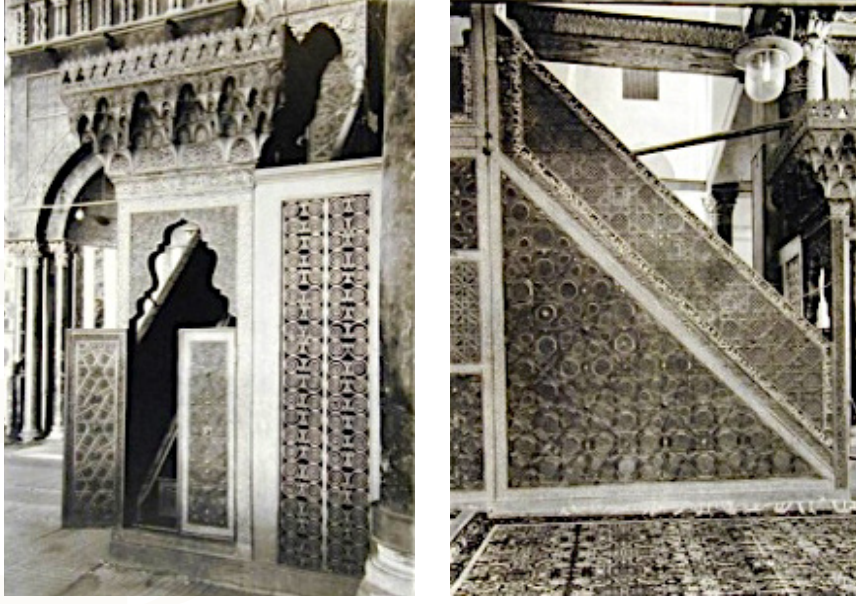
Resim 14 - 14b Mescid-i Aksâ'nın Selahaddin Eyyubi dönemine ait mihrabı (İYV Arşivi)

Resim 15a. Mescid-i Aksa/Kible Mescidi kubbesinin içten görünüşü (MT Arşivi)

Resim 15. Mescid-i Aksâ'nın Selahaddin Eyyubi dönemine ait minberi (Creswell, 1930'lar)

Resim 16a-b. Minberü Selahaddin olarak bilinen Mescid-i Aksâ'nın 1969 kundaklanmasında yanan 800 yıllık künderkâri minberin ön cephe ve kapıları, mihraba bakan cephesi ve yan kısmından görüntüleri (Resim 16a-b, Creswell 1930'lar)²²

Resim 17. 1969 yangınında tahrip olan Selahaddin minberine benzetilmeye çalışılarak 2009'da yapılan yeni minber (İYV Arşivi)

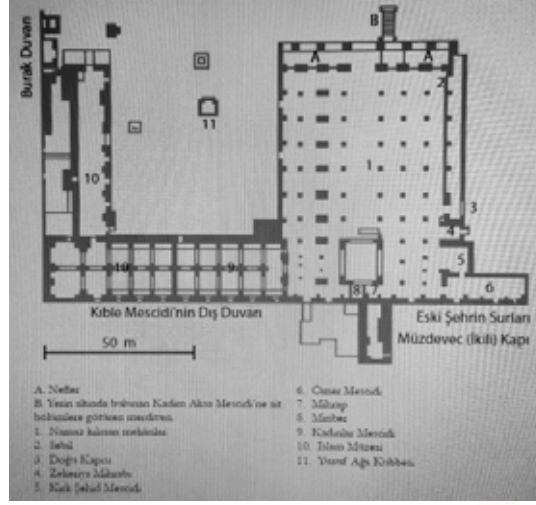

Resim 18a-b. Mescid-i Aksâ'nın bodrum katında bulunan Hz. Süleyman'ın harası/Mervan Mescidi (MT ve İYV Arşivi)

²² K.A.C Creswell, 1930'lar <https://archnet.org/sites/2809> yoluyla.

Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müştemilatının planı

Resim 19a. Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müştemilatının planı²³

Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müştemilatının planı okuma anahtarı:

A. Nefler, B. Yerin altında bulunan Kadim Aksâ Mescidi'ne ait bölümlere götüren merdiven.

1. Namaz kılınan mekânlar. 2. Sebül, 3. Doğu Kapısı, 4. Zekeriyâ Mihrabı, 5. Kırk Şehid Mescidi, 6. Ömer Mescidi, 7. Mihrap, 8. Minber, 9. Kible Mescidi / Kadınlar Mescidi, 10. İslam Müzesi, 11. Yusuf Ağa Kubbesi

d- Kırk Şehid Mescidi

Ömer Mescidi'nin kuzeyinde yer alan geniş bir odadır. Ömer Mescidi'nin diğer kapısı ise Kible Mescidi'ne bakar ve Kible Mescidi'nin bir parçası kabul edilir. Bu odanın "Kırk Şehid Mescidi" (bk Resim 19a müştemilat planı, no 5) olarak isimlendirilmesi "Allah'ın salih kullarından, peygamberlerden 40 kişinin burada defnedilmiş olduğu" rivayetine dayansa da bu konuyu teyit eden bir bilgi tarihi kaynaklarda mevcut değildir.

Resim 19b- Kırk Şehid Mescidi (İYV Arşivi)

²³ Passia, *Mescid-i Aksâ Rehberi*, (Kudüs: 2003): 11.

e-Zekeriya Mihrabı

Kible Mescidi'nin doğu kısmına bitişik bir odada bir mihrap bulunur. Bu mihrap Zekeriya a.s.'a nispet edilse de şu an mevcut olan mihrabın XIX.yy'da yapıldığı bilinmektedir. Ayeti Kerime'de ["Zekeriya onun yanına, mihraba her girdiğinde orada bir rızık buldu"(Ali İmrân Suresi; 37)] şeklinde bahsedilmesi sebebiyle müslümanlar Hz. Meryem'in Beytül-makdis alanında Kral Herod'un yaptırdığı ikinci mabedin veya avlunun bir köşesine inşa ettiği oda / mihrab'ın anısına XIX. yy'da bir mihrap inşa etmişlerdir (Resim 9). XIII. yy'da bu mihrabın burada olmadığı mihrabın arkasındaki duvarda bir Selçuklu kitabesinin bulunmasından anlaşılmaktadır (Resim 10).

f- Kubbetü's-sahra

Kubbetü's-sahra yapısı, Abdülmelik b. Mervan'ın 66 / 685'te (babası Mervan b. Hakem'in vefatı akabinde Mekte-Medine-Hicaz ahalisi tarafından halife seçilmiş olan Abdullah b. Zübeyr'e rağmen) Suriye merkezli Emevi halifesi olmasının ardından, hem halife Ab-

dullah b. Zübeyr'e karşı devam eden mücadelenin bir parçası olarak, hem de Kudüs'teki muhteşem kubbeli Hıristiyan Yükseliş Kilisesi'ne karşı Müslümanların gurur duyacağı bir eser ortaya koymak amacıyla h.67-72 (686-692) yılları arasında inşa ettirdiği kabul edilmektedir (Resim 20, 25, 27, 29). Abdülmelik'in Kubbe'yi, Moria Tepesi (Mount Moria) olarak bilinen ve altında mağara bulunan küçük kayalık tepenin tam üzerine, duvarlarını da bu kayanın etrafını tavaf etmeye uygun düşecek şekilde sekizgen planlı olarak inşa ettirdiği nakledilmiştir.²⁴

Bu yapı İslâm mimarisinin en eski ve güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Küre şeklindeki kubbesi önce bakır plakalar ile kapatılmıştır. En tepesinde altınla kaplanmış bir hilal yer alır. Alt kısmında bir mağara bulunan ve üzerini örttüğü "Muallak Taşı'nın, (Resim 29,30) [Emevi döneminden itibaren] Peygamberimiz, üzerinden miraca yükselmeye başladığı kutsal kaya olduğu görüşü yaygınlaşmıştır (Dfbi bk dn.25).

Bu kubbe, Mescid-i Aksâ'nın kapla-

Kubbetü's-sahra'nın Kadim Kudüs içindeki krokisi

²⁴ Yahudilerin bu kayalık tepenin, üzerinde Hz. İbrahim'in İshak'ı kurban etmeye çalıştığı yer olması ve kayalığın altındaki mağaranın da birinci Süleyman Mabedi döneminde ahit sandığının saklandığı yer olmasından dolayı bu kaya ile mağarayı "kutsalın kutsalı" olarak kabul ettikleri, Titus'un m.s 70 yılında ve Hadrien'in 137 yılında Yahudileri Kudüs'ten sürgün ettiği dönemlerin ardından gelen ilımlı yöneticiler zamanında yılda bir defa Kudüs'e gelip bu kayanın etrafında Tevrat'tan ayetler okuyarak ağlayıp ibadet ettikleri bilinmektedir (Bk., Harman, "Kudüs", 26: 325). *637'de Kudüs'ün savaştan teslim olması akabinde şehrin anahtarını teslim almak için gelen Hz. Ömer bu alana girdiğinde kayanın yerini bulamamıştır. Kayanın yerini bulamamasının sebebi uzun zamandır şehrin idaresini ellerinde tutan Hıristiyanların (613 ve 628 Bizans Sasani savaşlarında ateşperest Sasanileri destekledikleri için Yahudilere kızgın olmaları, ayrıca İncil'de mevcut olan iki ayet yoluyla buraya inşaat yapmanın yasaklanmış olması hasebiyle) Yahudilerce buraya mabedin yeniden yapılmasını engellemek için bu alanı şehrin çöplüğü haline getirmesi ve bu kayanın da çöp yığınlarının altında kalmasıydı. Ancak Hz. Ömer ile birlikte şehre giren Ka'b el-Ahbar'ın kayanın yerini gösterdiği ve Hz. Ömer'in de Hz. İbrahim'e olan saygısından dolayı kayanın üzerindeki ve etrafındaki çöpleri temizlettiği nakledilmiştir. Daha sonra ise 658'de Muaviye b. Süfyan'ın Siffin'den sonra Kudüs'e gelip halifelik biatı aldığı sırada bu kaya civarında namaz kıldığı bilinmektedir. Bu tarihe kadar Müslümanlar açısından fazla bir önemi bulunmayan bu kayanın 661'den itibaren özellikle Mi'raç olayı ile ilişkilendirilerek çeşitli rivayetler yoluyla öneminin artırıldığı nakledilmiştir (Dfbi Bk.; N. Bozkurt, "Kubbetü's-Sahre", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 26: 305. (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

Resim 20. Kubbetü's-sahra ve Kıyamet / Kamame (Holy Sepulchre) Kilise-si'nin Doğu Kudüs'teki konumları (İYV Arşivi)

Resim 21. Holy Sepulchre (Kıyamet / Kamame) Kilisesinin havadan görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 23. Kıyamet Kilisesi içinde Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın çarmıhtan indirilince üzerine konulduğuna inanılan taş (İYV Arşivi)

Resim 24. Sahre'nin üzerindeki kubbeye yazılan Kur'an Suresi, alttaki 8 cephesinde yer alır (İYV Arşivi)

Resim 25a. Kubbetü's-Silsile'nin içten görünüşü (MT Arşivi)

Resim 27. Kubbetü's Sahra'nın Dahanın sütunlar üzerine bindirilen kapı (İYV Arşivi)

²⁵ Resim 22-23, <http://www.newadvent.org/cathen/07202b.html> (02.09.2017). (Bu kilisenin kubbe çapı Kubbetü's-sahra'ninkinden 3-5 cm. daha büyüktür. Ayrıca kilisenin altında (aynen Kubbetü's-sahra'deki gibi Resim 29-30) Hz. İsa'nın defnedildiği yer olan ve sonradan kaybolduğu (dirilip göğe yükseldiği iddia edilen) mezar / mağara bulunmaktadır (Resim 23a-b). Kilisenin de ismi olan "Holy Sepulchre" ile Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonra cesedinin içine konulduğu bu mezar (mağara) kastedilmektedir.

Resim 21. Kiyamet Kilisesi'nin, çift kapılı girişi ve görünüşü²⁵ (MT Arşivi)

Resim 22. Kiyamet Kilisesi'nin içinden bir görünüş (MT Arşivi)

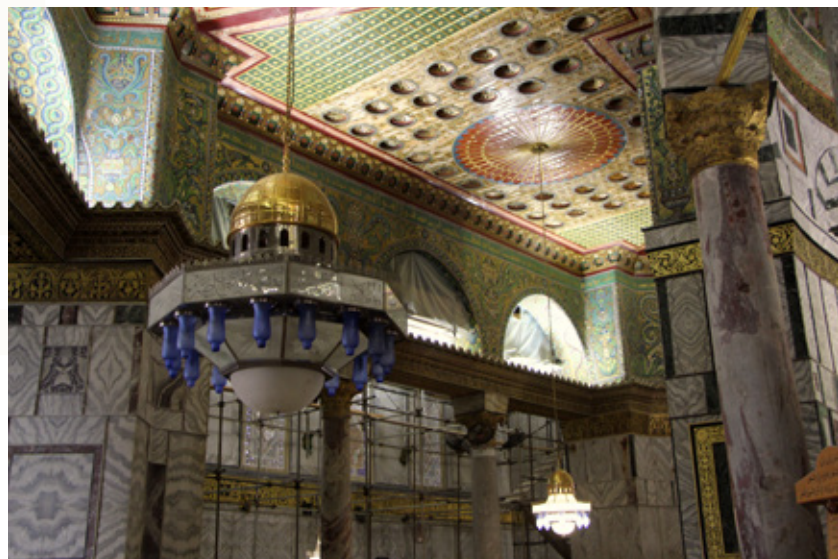
Resim 23. Kubbetü's-sahra'nın dış kasağının altında Fetih Gazisi'nin yazıldığı Yasin Suresi (İYV Arşivi)

Resim 25. Kubbetü's-sahra'nın (son yıllarda Silsile kubbesi olarak anılan) Kudüs'ün ilk beytülmal yapısı²⁶ (İYV Arşivi)

Resim 24. Kubbetü's-sahra'nın sonrak yıllarda mermer porçlar açılarak girişi ve girişlerinin görünüşü (FA arşivi)

Resim 28. Kubbetü's-sahra'nın kayanın etrafındaki ikinci koridoru ve tavan süslemeleri (İYV Arşivi)

²⁶ Son dönem yayınlarda Silsile ve Zincir kubbesi olarak anılsa da bu yapı Abdülmelik tarafından Kubbetü's-sahra'nın inşasında kullanılacak altınların muhafazası için 686'da Beytülmâl binası olarak yaptırılmış, daha sonra etrafına revaklar inşa edilip içine mihrap konularak namazgâha dönüştürülmüştür (Bk. K.A.C. Creswell, EMA, v. 1, pt. 1, p. 98, n. 6, Oxford 1969/NY 1979).

dığı arazinin tam ortasında, açık bir alanda, Kible Mescidi'nin zemininden dört metre daha yüksekte inşa edilmiştir. Kubbenin bulunduğu bu alana, mekana güzellik katması amacıyla yapılmış olan sekiz ayrı noktadaki kemerlerin altından geçerek ulaşmak mümkündür. Kubbenin iskeleti, kenar uzunlukları 20.59 metre ve yüksekliği 9,5 metre ölçülerinde olan sekizgen şeklinde ve dört kapısı olan bir yapının merkezinde daire formundaki çemberi çevreleyen bir alanı kaplamaktadır. Dış kısımda kubbe ile sekizgen yapı arasında, üst tarafta tüm cephe-leri tamamen dolaşır şekilde mavi zemin içine beyaz renkle İsrâ suresinden bazı ayetlerin yazılı olduğu çinilerle süslenmiş dairevi bir boyunluk vardır.

Sekiz cephenin dış yüzeylerinde ise kible cephesinde başlayıp orada bitecek şekilde lacivert zemin içine beyaz renkli Yasin suresinin tamamı yazılıdır (Resim 24,27). Yazıların, Sultan Abdülaziz döneminde Kudüs'ün vilayet olması akabinde şehirde ve bu alanda yapılmış olan tamir ve onarımların bir parçası olarak Kanuni döneminden kalmış olan bazı yıpranmış çinilerin yeni çinilerle değiştirilmesi sırasında (1863-1865) İstanbul'dan Kadıasker Mustafa İzzet'in talebesi Mehmed Şefik Bey tarafından hazırlandığı, imzasından anlaşılmaktadır (Resim 34a,b). Bu yapıda 2.5° ile 3° derece arasında daireyi ayakta tutan sütunların eğimli olması sayesinde bir kimse, yapının içine bu dört kapıdan hangisinden girerse girsin direklerin ayakta tuttuğu yapının içini geniş bir açı ile görebilmesi mümkün olmaktadır.

Resim 29a. Kubbetü's-sahra'nın içinden bir görünüş (İYV Arşivi)

Resim 29b. Kaya'nın üst yüzeyi ve etrafını çeviren kemerler ile üstündeki kubbenin bir kısmının görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 29c. Dışı altın kaplamalı ihtişamlı Kubbetü's-sahra'nın içten görünüşü (İYV Arşivi)

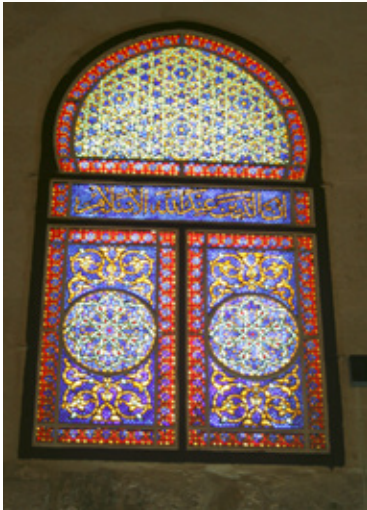
Resim 30a. Sahra (Kaya)'nın altına inen merdivenin sağındaki X. yy. ait bir mihrap (FA Arşivi)

Resim 30b. Mağaradaki erken dönem tarihli mihrabın merdivenin sağ tarafındaki konumu (FA Arşivi)

Resim 30c. Mağaranın 25-30 kişinin sığacağı kadar genişletilmiş olan kuzeybatı kısmı. (FA arşivi)

Resim 31a. Mescid-i Aksâ'da Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalma İnn'e'dine indellahi'l İslâm yazılı bir Osmanlı pencere revzeni (FA Arşivi)

Resim 31b. Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalma pencerelerdeki revzen işleri (FA Arşivi)

Resim 32a-b, Kanuni devrinde Kudüs surlarının tamirini yapan ekipten sağda Muhammed Çelebi en-Nakkaş ve Mühendis Bayram Çavuş'un şehir içinde evler arasında kalmış olan mezarları (İYV Arşivi)

Resim 33a-b, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kudüste yapılan büyük imar faaliyetleri sırasında Aslanlı kapı (Lions Gate) olarak bilinen kapı ve surlar tamir edilirken duvara konulan Memlûk Sultanı Baybars dönemine ait çift kaplan kabartmalı taşların görünüşü (İYV Arşivi)

Resim 34a, Sultan Abdülaziz'in emriyle (~1873-1875) Kubbetü's-sahra'nın sekiz cephesine kaplanan Yâsîn sûresi yazılı çiniler (Yâsîn sûresinin başlangıç ve bitişinin bulunduğu güney cephesinin üst kısmı)

Resim 34b, Yâsîn sûresinin başlangıç ve bitiş cephesindeki Hattat Mehmed Şefik Bey'in imzası

Resim 34c, Sultan Abdülaziz'in emriyle Kubbetü's-sahra'nın sekiz cephesini dolaşacak şekilde Mehmed Şefik Bey (ö. 1880) tarafından hazırlanan Yasin suresinin başlayıp bittiği kibleye bakan cephesindeki yazının bir kısmı (Resim 34a-c FA arşivi)

Abbasiler Döneminde Kubbetü's-sahra

Abbasiler, Kubbetü's-sahra'ya önem verdiler ve defalarca tamirat yaptırıldılar. Bu tamirat ve restorasyonların en önemlileri 758-59 yılında ikinci Halife Cafer el-Mansur'un 754 depreminde büyük hasar görmüş olan I. Velid'in yaptırdığı üç sahnalı yapıyı 15 sahnalı olacak şekilde yeniden yaptırmıştır. Ardından el-Mehdi (m.786) ve Me'mun zamanında da (m. 831) yapılan kubbe binasının tamiridir. Ayrıca h.301/m.913 yılında Abbâsî Halifesi el-Muktedir Billah'ın annesi de Kubbetü's-sahra'ya büyük ahşap kapılar yaptırmıştır.

Fatımiler Döneminde Kubbetü's-sahra

Fatımiler'den Halife Zahir Bi-Emrillah Ebu'l-Hasen b. el-Hakem zamanında, m.1033 yılında, Kudüs'te yaşanan büyük bir depremin ardından Kubbetü's-sahra'da kapsamlı bir onarım yapıldı. Fatimî halifelerinden Ebû Cafer Abdullah da aynı şekilde (m.1074 civarı) bazı onarımlar yaptırmıştır.

Haçlılar Döneminde Kubbetü's-sahra

Haçlılar Kudüs'ü h.492/m.1099 yılında işgal ettiler. Kudüs'ü işgal ettikleri dönemde Kubbetü's-sahra Mescidi'ni kiliseye çevirdiler ve ona "Rabbin Mabedi (Templum Domini)" adını verdiler. Binaya bazı haç ve ikonlardan oluşan süslemeler ilave ettiler. Muallak Taş'ının etrafına, insanların ondan bir parça koparmak istemelerine mani olmak için üzerini ve etrafını demir ve benzeri malzemelerle kapattılar. Bu kilise, şövalyelerin ana karargâhı ve toplandıkları bir merkez olarak kabul edilmekteydi. Fakat Selahaddin Eyyübi Kudüs'ü h.583/m.1187 yılında tekrar hürriyetine kavuşturduktan sonra Kubbetü's-sahra'yı eski orijinal hali olan mescide tahvil etti.

Eyyübiler Döneminde Kubbetü's-sahra

Selahaddin Eyyübi Kudüs'ü Haçlıların elinden aldıktan sonra Kubbetü's-sahra'da kapsamlı bir yenileme gerçekleştirdi ve Kubbetü's-sahra'daki haçlı kalıntılarını kaldırarak yerlerine İslami süslemeler yerleştirdi. Selahaddin Eyyübi Kubbetü's-sahra'nın içerisindeki duvarlarda da değişiklikler yaptırdı. Kubbetü's-sahra'nın içini altın süslemeler ile süsletti.

Memlüklüler Döneminde Kubbetü's-sahra

Memlüklüler döneminde çok önem verilen Kubbetü's-sahra'da defalarca tamiratlar yapıldı. Zahir Aybars Kubbetü's-sahra'da kapsamlı bir onarım yaptırdı. Kubbetü's-sahra'nın kubbесinin dışını süsleyen çok değerli mozaikleri h.659/m.1264 yılında yeniledi. Melik el-Âdil el-Mansûrî döneminde h.694/m.1294 yılında Kubbetü's-sahra ikinci bir kapsamlı onarımdan geçti. Sultan Muhammed b. Kalâvun ve Emîr Muhammed b. Seyfeddin ez-Zâhirî zamanında da restorasyon ve tamirat işleri yapıldı.

Osmanlılar Döneminde Kubbetü's-sahra

Osmanlılar döneminde Kudüs'te mimari bir zenginliğe şahit olundu ve Osmanlı Sultanları Kubbetü's-sahra'ya çok önem verdiler. Kanunî Sultan Süleyman, Kubbetü's-sahra'nın kubbесinin üzerinde yükseldiği boyunluğu çevreleyen tarihi mozaikleri, h.955-969/m.1548-1561 yılları arasında İstanbul'dan getirtilen özel olarak hazırlanmış çiniler ile değiştirdi. Aynı şekilde Kubbetü's-sahra'nın binasını genel bir onarımdan geçirttikten sonra Kubbetü's-sahra'ya yeni pencereler aç-

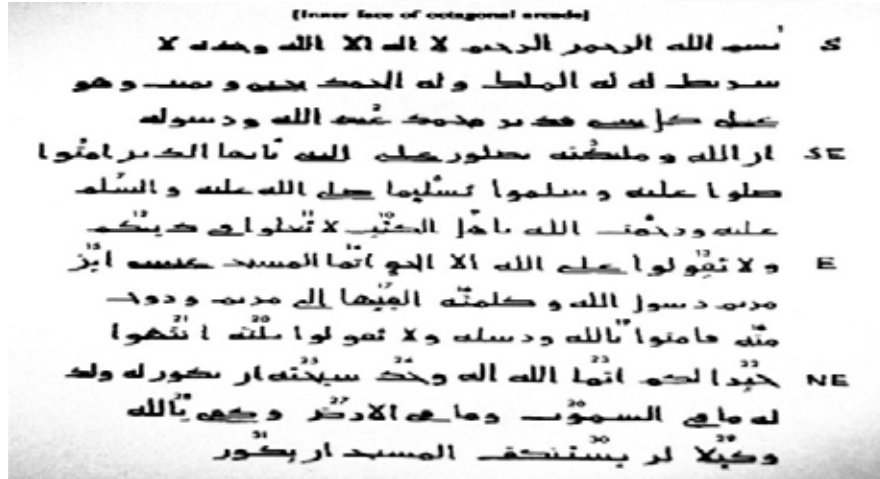

tırdı, kapılarına bakır süslemeler giydirdi. Sultan II. Abdülmecid, Kubbetü's-sahra'da kapsamlı geniş bir tamirat yaptırdı ve h.1270 / m.1853 yılında binayı tekrar eski güzelliğine kavuşturdu. Daha sonra h.1291/m.1874 yılında Sultan Abdülaziz kible tarafındaki kapı ile minber arasına büyük bir avize koydurttu ve kubbesini kurşun kaplama ile giydirdi. Ayrıca m.1863-64 yılı civarında sülüs hattı ile Kubbetü's-sahra'nın dışında Yasin suresinin yazılmasını emretti.

Haşimîler Döneminde Kubbetü's-sahra

Haşimîler (Ürdün Devleti'nin hanedan ailesi) Mescid-i Aksâ'nın yönetimini ve korumasını üstlenmelerinden itibaren Kubbetü's-sahra'nın imarı için çeşitli zamanlarda çalışmalar yaptırıldılar. Kral I. Abdullah h.1342/m.1924 yılında Kubbe'nin kapsamlı bir şekilde onarılmasını emretti. Bu çalışmayı Kral Abdülmelik Hüseyin b. Tallal zamanındaki girişimler takip etti ve Kubbe altın renkli alüminyum kaplama ile giydirildi. İç duvarlarındaki mermerlerin montajı gerçekleştirildi. Dışındaki çinilerin tamirâtı h.1372/m.1953 yılında tamamlandı. H.1389/m.1969 yılından h.1415/m.1994 yılına kadar devam eden ve üçüncü safha olarak bilinen uzun bir imar faaliyetine girişildi. Bu çalışmalar esnasında Kubbetü's-sahra'nın kubbesinin çinko ile karışık bakırdan yapılmış başka yeni bir kaplama ile yenilenmesi gerçekleştirildi ve üstü 24 ayar altın varak ile kaplatıldı. İçerisindeki süslemelerin korunması sağlandı. Kubbe'de yer alan ahşap malzemeler dolayısıyla yangına karşı koruma ve söndürme sistemi kurduruldu. Haşimîler (diğer müslüman devletlerin desteği ve) Kudüs'te bulunan İslam Vakfı aracılığıyla günümüzde Mescid-i Aksâ'nın ve Kubbetü's-sahra'nın²⁷ bakım ve tamirat işlerini yapmaya devam etmektedirler.²⁸

Kubbetü's-sahra'nın İç Duvarlarındaki Mozaik Kitabeler ve Arapça Transkripsiyonu²⁹

Resim 35a. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-1)

²⁷ H.1433/m.2012 yılında Mescid-i Aksâ İmar Komitesi ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) yardımlaşması ile Kubbetü's-sahra'nın hülalinin altınla yeniden kaplanması işi gerçekleştirilmiştir (Pasia, 12).

²⁸ Pasia, 15

²⁹ Kubbetü's-sahra'nın içindeki sekizgenin iç ve dış cephelerinde bânisi Abdülmelik zamanından kalma (altın renkli) mozaiklerle yazılı olan kitabelerin (Creswell'e 1969 EMA güncellemesine yardım etmiş olan) sanat tarihçi Dr. Christel Kessler tarafından (arkaik küfi stiline benzetilerek) kopya edilmiş metinleri. (Dr. Kessler, metinlerdeki dipnotları Max v. Berchmen, Corpus Inscriptionum Arabicorum, Jerusalem II, Haram, MIFAO, XLIV, 1927 vb. yayınlardaki yorumlar (ve bazı farklılıklar) hakkında açıklamalar ile, W, E, S, N kodlarını yazıların bulunduğu cepheler için koymuştur.

N عك الله ولا الملكة المجدور ومر يستنكف
 عر عكته ويستكبر مسيختنترهم الله جميعا
 اللهم صل على رسولك وعكط عيسى
 NW ايز مديو والسلم عليه يوم ولد و يوم موت
 و يوم يبعث حيا ذلك عيسى ابر مديو قول الحق
 الحق فيه ثم دور ما كار لله ان يتك مر ولد ، حنة
 W اذا فضا مدا فانما بقول له كرمكور ار الله ربي و ربكم
 ما عكوه كما صرط مستويه : سفك الله انه لا اله
 الا هو والملكة واولوا السلم جئنا بالعسط لا اله الا هو
 SW العذير الحكيم ار العذير عك الله الا سلم وما اختلف العذير
 ادثوا الكتب الامر عك ما جا هم العلم بغيا بيتهم ومر
 يكفر باي بات الله فار الله شترع الحساب

Resim 35b. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-2)

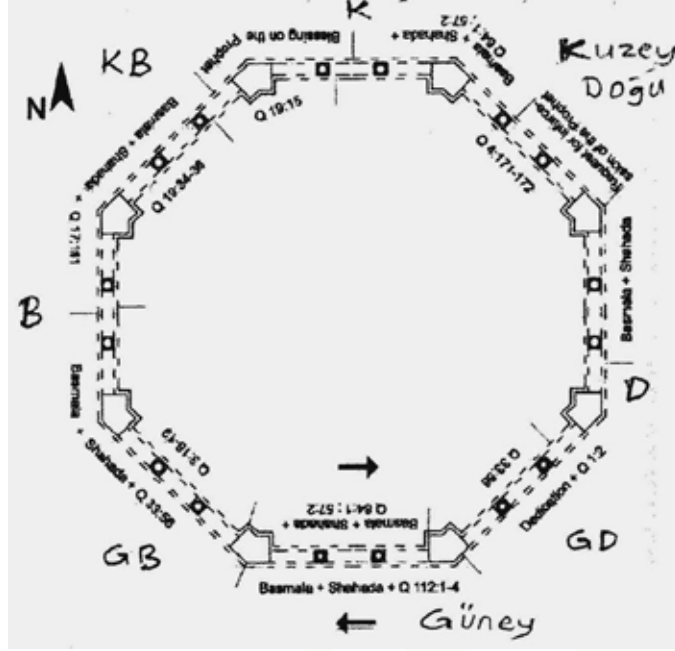
Y اسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحده لا شريك
 له فله هو الله احد الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم
 يكن له كفوا احد محمد رسول الله صل الله عليه
 SW اسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله
 وحده لا شريك له محمد رسول الله
 ار الله وملكه بطور على الحق
 W بايقا الحق برامروا طلوا عليه و سلموا
 تسليما اسم الله الرحمن
 الرحمن لا اله الا اله وحده الحمد
 NW لله الحق لم يتك وكذا ولم يكن له
 شريك في الملك ولم يكن له ولي
 من الدال وكبره بكبرا محمد رسول الله

Resim 35c. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-3)

N له صل الله عليه وملكه وديله والسلم
 عليه وحمد الله اسم الله الرحمن
 الرحمن لا اله الا الله وحده لا شريك له
 NE له الملك وله الحمد يحيى ويميت وهو على
 كل شئ هكيد محمد رسول الله صل الله
 عليه وهيل سيفه يوم القيمة في امته
 E اسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحده
 لا شريك له محمد رسول الله صل الله
 عليه يحيى هكيد القيمة عك الله عد
 SE حاله الامام الامور امير المؤمنين في سنة
 اسير و سيعبر بقل الله منه و صل
 عنه امير داب العلم لله الحمد

Resim 35d. Kubbetü's-sahra'nın mozaik kitabeleri (Grup-4)

Markus Milwright'in hazırladığı Kubbetü's-sahra yapısı içinde mozaik kitabelerin konumlarını gösteren şema³⁰

Resim 35e. Kubbetü's-sahra'nın iç ve dış daireleri üzerindeki yazılı alanları ve buralarda neler yazılı olduğunu gösteren şema

Dış dairenin üst cephelerindeki yazıların anahtarı :

Güney (Kible): Besmele+ Şahadet+ Sure 112:1-4, Güneybatı: s.33:56,
Batı: Besmele+Şahadet Kuzeybatı: Besmele+ Şahadet+ s.17:111,
Kuzey: Salavat+Salav.+Şaha. Kuzeydoğu: s.64:1+ s.67:2+Sala.+Şaha.,
Doğu: Besm.+Şaha., Güneydoğu: Salav.+s.1:2,

İç dairenin üst cephelerindeki yazıların anahtarı:

Güney: Besmele+ Şahadet+ s.64:1+57:2, Güneydoğu: s.33:56,
Doğu: yazı yok. Kuzeydoğu: s.4: 171-172
Kuzey: yazı s.19:15, Kuzeybatı:s.19: 34-36
Batı: yazı yok, Güneybatı:s.3:18-19

C-Beytü'l-Makdis Civarındaki Diğer Önemli Alanlar

1-Hz. İsa'nın Beşiği

Bu yapı küçük bir kubbeden ibarettir. Osmanlılar döneminin son zamanlarında h.1316/m.1898 yılında Sultan II. Abdülhamid Han zamanında yapıldığı bilinmektedir. Mervan Mescidi'nin güneydoğu köşesindeki merdivenin ortasında yer alır. Bu kubbe dört direk üzerinde ayakta durur. Bu küçük kubbenin altında taştan bir havuz ve beşiğin önünde ise taştan bir mihrap vardır. Tercih edilen görüşe göre buraya Fatimiler veya Abbasiler zamanında konulan ve "Hz. İsa'nın Beşiği" diye isimlendirilen taş havuz sebebiyle bu ad verilmiştir. Kudüs'deki Hıristiyan Kilisesi'nin önde gelen din adamları bu beşik hakkında rivayetlerin aksine bir açıklamada bulunmuşlar ve Mescid-i Aksa haremî içinde kendilerine tahsis edilmiş herhangi bir kutsal eserin veya mekânın bulunmadığını beyan etmişlerdir.

³⁰ Mehmet Tütüncü, "Kubbetü's-sahra Yazıları", *Düşünce ve Tarih*, 4/40, (Ocak 2018): 37-44'da kitabelerin muhtevaları hakkında kısmi açıklama mevcuttur.

R. 35g Burak Mihrabi (İYV Arşivi)

R. 35h Burak Mescidi (İYV Arşivi)

R. 35i Burak Mescidi'nin içi (MT Arşivi)

2- Burak Camii (Emeviler Dönemi / Memlûklüler Dönemi)

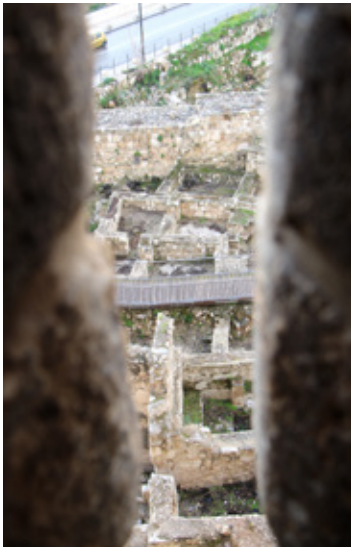
Burak Camii, Burak Duvarı'nın (Ağlama Duvarı) hizasında Mescid-i Aksâ'nın batı revaklarının içinde Mağribliler Kapısı'nın kuzeyine doğru uzanan bir mevkide yer almaktadır. Büyük silindirik şekilde, zeminine merdivenle inilen tonozlu bir yapıdır. Müslümanlar Hz.Muhammed (as)'in İsrâ-Miraç gecesi, Burak adlı bineğini bu caminin duvarında bulunan bir halkaya bağladıklarına inandıkları için cami, bu adı almıştır. Yapılışından günümüze, ilk yapıldığı şekliyle ulaşan Burak Camii'nin inşa tarihi h.707-737/m.1307-1336 yılları arasında Memlûklüler dönemine dayanmaktadır. Burak Camii, Kadim Aksâ Mescidi'ne, Mervan Mescidi'ne ve Mağribliler Kapısı'na bitişiktir. Ana giriş kapısı Burak Duvarı'nın (Ağlama Duvarı) içindedir ve günümüzde kapalıdır. Caminin, Harem'in açık alanlarına bakan batı revaklarına açılan bir kapısı daha vardır ve namaz kılmak isteyenler için ibadete açıktır.

3- Mağribliler Camii (Eyyübiler Dönemi)

Bu mescid, Mescid-i Aksâ'nın güneybatı bölümünde "Mağribliler Kapısı"nın yanında yer alır. Malikîler'in kullandığı eski bir mescittir ve bânîsi bilinmemektedir. Vakfeden kişinin hangi şartlarla vakfettiği de bilinmemektedir. Yapının yapılış tarihinin h. 6.-7.yy/m.12-13.yy'da Eyyübiler dönemine ait olduğu bilinmektedir. Mescid günümüzde İslam tarihinin çeşitli dönemlerine ait eserlerin en güzel örneklerinin bulunduğu İslam Müzesi'nin bir bölümü olarak kullanılmaktadır.

4-Güney'deki Emevi Sarayları Kalıntıları

"...Kudüs Harem-i Şerîfi'nde Mescid-i Aksâ yapısının güneybatı cephesinin aşağısında (Resim 19a-d), İsrail Araştırma Derneği (Israel Exploration Society) ve Hebrew Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün birlikte 1968-1970 arasında yaptığı kazılarda altı farklı yapının kalıntıları ortaya çıkartılmıştır.³¹ Bu yapılardan 2 no'lu olanın ebatları ve diğer özellikleri sebebiyle bir yöneticinin (vali, halife vb.) sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yapının üst koridorundan Mescid-i Aksâ'nın içine merdivenle girişi bulunması gibi sebepler, aşağı kısımdaki yapılar grubunun üst kısımdaki Mescid-i Aksâ ve Beytül-makdis alanı ile bağlantılı olarak planlanıp inşa edildiğini göstermektedir.

Resim 36a. Emevi saray kalıntıları-Mescid-i Aksâ güneyinde (İYV Arşivi)

Resim 36b. Mescid-i Aksâ'nın güneyinde Emevi saray kalıntıları (İYV Arşivi)

Resim 36c. Mescid-i Aksa'nın güneyinde/ön tarafında Emevi Saray kalıntıları ve İsrail'in Mescid-i Aksa altında kazı yaptığı yer (İYV Arşivi)

5- El-Halil Kapısı³²

Resim 37a. Kudüs El-Halil (Yafa) Kapısı'nın 1900 başlarında içerden görünüşü (web)

Resim 37b. Kudüs el-Halil Meydanı'nda 1908'den 1922'ye kadar ayakta kalmış olan Osmanlı Saat Kulesi (Resim 37a, b: https://en.wikipedia.org/wiki/Jaffa_Gate (web)

Resim 38. Kudüs El-Halil Kapısı'nda bulunan La İlahe İllallah, İbrahim Halilullah yazısı (Alper Tan yoluyla)

Bu kapının özelliği, kapının iç kısmındaki duvarda Kanuni Sultan Süleyman tarafında surların tamir edildiği dönemden kalma olduğuna inanılan Lailahe illallah İbrahim Halilullah yazılı bir kitabe bulunmasıdır. Ayrıca el-Halil Kapısı'nın diğer bir önemli tarafı da bu meydan ve civarında tüm Osmanlı idaresi boyunca Müslüman, Hristiyan ve Yahudi esnafın barış içinde ticaret yaptıkları önemli bir semt olması ve adeta ilahi dinlerin barış içinde yaşayabileceklerinin simgesi olmasıdır. Bu sebeple olsa gerek 1900'den sonra birçok Osmanlı vilayetlerinde şehrin en önemli kısmına saat kuleleri yaptıran II. Abdülhamid, Kudüs'te de el-Halil kapısının iç kısmındaki meydana yaptırmıştır. Ancak şehrin idaresi, 1917'den itibaren İngiltere'ye geçmiş ve İngilizler meydanın tarihi dokusuna uygun düşmediğini iddia ederek saat kulesini 1922'de yıktırıştır (Bk. Resim 37b).

³² <http://www.ayvakti.net/ayvakti-gezi/item/talarn-konutuu-ehir-kudues>.

Re 38b-Mervan mescidinin içi (MT Arşivi)

Re 38c- Mervan Mescidi'nin içinde Hz. Meryem'in inzivaya çekildiği odaya çıkan merdiven (İYV Arşivi)

6-Hz. Süleyman'ın Hara'sı (Sonradan Mervan Mescidi)

Sonradan Mervan Mescidi olarak adlandırılmış olan bu mekana Mescid-i Aksâ'nın ön tarafındaki (kuzey cephesi) alt kata inen merdivenlerle ulaşılır. (Bk. Resim 19, Günümüz Mescid-i Aksâ'sı ve müstemilatının planı: B).³³ Bu mescid, 4,5 dönüm üzerindeki bir alanı kaplayan, 16 nefli bir yapıdır. Mescid-i Aksâ Haremi içerisinde üstü kapalı mekânların en büyüğüdür. Bu haliyle altı bin kişinin aynı anda namaz kılabileceği büyüklüktedir. Mervan Mescidi'ne, Kible Mescidi'nin kuzeydoğu tarafında, iki büyük kapıdan ve büyük bir taş merdivenden geçerek ulaşmak mümkündür. Mescide giden koridor vb. alanlarda birkaç küçük mihrap bulunmaktadır (Resim 18a-b). Son dönemde radikal Yahudi toplumundan bir grup, bu alanın bir kısmını havra olarak kullanmaya başlamıştır.

7-Beytü'l-makdis Alanının Doğusundaki Müslüman Kabristanı

Kudüs'ün fethinden bu yana Müslümanlar tarafından kabristan olarak kullanıldığına inanılan bu alan Beytü'l-makdis alanının Zeytindağı'na bakan doğu duvarının alt tarafında kuzeyden güneye uzanan bir kısımdır. Osmanlı döneminde daha çok medrese, tekke vb. kurumların ileri gelenlerinin defnedildiği kabristan olarak kullanılmıştır (Resim 39a-b)

Resim 39a. Beytü'l-makdis alanının doğu duvarının alt kısmındaki Müslüman kabristanının Zeytindağı cephesinden görünüşü (İYV Arşivi)

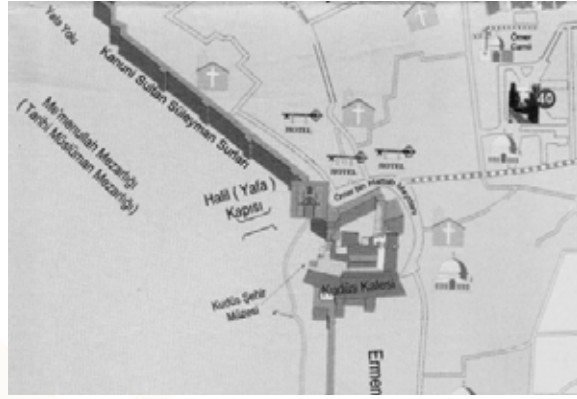
Resim 39b. Mescid-i Aksâ'nın doğusunda Sur dibindeki müslüman mezarlığı (İYV Arşivi)

³³ Bu yapı "İslâmi Vakıflar İdaresi"ne iade edilmeden önce "Süleyman'ın Hara'sı" (Solomon's Satable) olarak biliniyordu. Bu isimlendirmenin Haçlıların Kudüs'ü işgal ettiği dönemde bodrumdaki bu kısmın atları için ahır olarak kullanılmalarına dayandığı söylenebilir de bu ismin Kudüs'ün haçlı işgali öncesinde mevcut olduğu, Haçlıların da burasını şovalyelerin atlarını muhafaza ettikleri ahır olarak kullanırken buraya Süleyman'ın Hara'sı demelerinin de bundan kaynaklandığı eski Batılı kaynaklar yoluyla bilinmektedir. Haçlılar aynı şekilde atlarının giriş çıkışlarını kolaylaştırmak için Mescid-i Aksâ haremının güneyindeki duvarına "Müfred (Tekli) Kapı" adını verdikleri bir kapı açmışlardır. Ayrıca Haçlıların (şu an Kadınlar Mescidi olarak kullanılan) Kible Mescidi'ni kiliseye çevirdikleri ve eski kaynaklara dayanarak "Süleyman Mabedi" (Solomon's Temple) ismini verdikleri de bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda Abdülmelik b. Mervan ve oğullarının saltanat dönemlerinde Kubbetü's-sahra ve sonraki Mescid-i Aksâ binalarını inşa etmiş olmaları sebebiyle onların hatıraları için Mervan Mescidi olarak adlandırıldığı düşünülmektedir.

8-Mamilla Müslüman Mezarlığı

Tarihi Mamilla Müslüman Mezarlığı Kudüs'ün fethinden itibaren şehre yerleşmiş olan Müslümanlar tarafından mezarlık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Haçlı döneminde kesintiye uğrasa da Selahaddin Eyyübi'nin Kudüs'ü haçlılardan aldığı 1187 savaşında şehit olan Müslüman askerlerin de bu mezarlığa defnedildiği, mezarlığın Memlûkler döneminde tekrar yoğun olarak kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde eski Kudüs'ün Yafa Kapısı karşısındaki büyük park alanının içinde kalmıştır. Pek çok sufi şeyhinin mezarı ve türbeleri bulunmaktadır (Resim 41a-c). 1948 savaşı akabinde İsrail tarafından işgal edilen alanlardandır. Sonraki yıllarda bu alana Simon Rosentile'in gayretleriyle Tolerans Müzesi kurularak mezarlığın bir kısmı da avlu, otopark vb. müze arazisi olarak alındığı nakledilmiştir.³⁴

Resim 40a,b. Mamilla Mezarlığı'nın Kudüs eski surlarından Yafa Kapısı dışındaki konumunu gösteren haritalar

Resim 41a. Mamilla Mezarlığındaki baş taşları kırılmış olan Müslüman mezarlarından bir kesit

Resim 41b. Kebekiyye Zaviyesi Şeyh Kebekiyye'nin Mamilla Mezarlığı'ndaki türbesi

Resim 41c. Mamilla Mezarlığı'nda tahrip edilmiş mezar taşlarından birisi (Resim 40-41 https://en.wikipedia.org/wiki/Mamilla_Cemetery yoluyla).

<http://www.aktuel.com.tr/dunya/2013/02/14/osmanli-mezarligini-bastilar/amp:http://archives.jrn.columbia.edu/2010/coveringreligion.org/indexa873.html?p=1164>; https://en.wikipedia.org/wiki/Mamilla_Cemetery (erişim:

³⁴ 03.03.2017).

D-Kubbeler

1- Kaya Kubbesi (Dome of the Rock):

Kaya Kubbesi adıyla Kubbetü's-sahra kastedilmektedir. Muallak Kaya-sı'nın üzerine yapıldığı için büyük oranda Avrupalılar yapıyı bu ismin tercümesi olan Dome of the Rock şeklinde isimlendirmektedir.

Resim 41d: Kaya Kubbesi/Kubbetü's-sahra (İYV Arşivi)

2- Ruhlar Kubbesi:

Beytü'l-makdis alanındaki Kaya Kubbesi'nin/Kubbetü's Sahre'nin kuzeyinde yer alır ve tarihi hicri onuncu yüzyıla kadar uzanır, belki de "Ruhlar Mağarası" olarak bilinen Kubbetü's Sahre'nin mağarasına yakınlığı nedeniyle böyle adlandırılmıştır. Kubbe, sekiz sivri kemerin desteklediği sekiz mermer sütundan oluşan bir binadır.

Resim.42a- b . Ruhlar Kubbesi (İYV Arşivi)

3- Silsile (Beytülmal) Kubbesi:

Her ne kadar bazı tarihçilere göre Kubbetü's-sahra'nın ilk örneği olduğu ileri sürülse veya halk tarafından peygamberlerin Silsile Kubbesi diye bilinse de, işin doğrusu bu yapı Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın h.72/m.686 yılında Kubbetü's-sahra'yi inşa ettirmeden önce bina eminlerine inşaat için teslim ettiği altınların muhafazası amacıyla Beytülmal binası olarak yapılmıştır.

Kubbetü's-sahra'nın doğusunda yer alır. Ortadaki Beytülmal yapısı altı sütun üzerinde duran altıgen bir yapı olmakla birlikte daha sonraki yıllarda etrafına onbir ince sütun üzerine onbir köşeli revak düzeni, iç kısmına da bir mihrap ilave edilerek namazgâha dönüştürülmüştür. Beytülmal kısmının altıgen yüzeyleri hem içten hem dıştan Osmanlı çinileri ile kaplanmıştır. Kubbenin çinilerle süslenmesi Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanıyla h.969/m.1561 yılında gerçekleşmiştir. Haçlılar, Kudüs'ü işgal ettikleri dönemde bu kubbeyi bir şapele çevirmiş ve "Aziz James Şapel'i" olarak isimlendirmişlerdir. Ancak h.583/m.1187 yılında Selahaddin Eyyübi tarafından Kudüs şehrinin yeniden ele geçirilmesinden sonra eski haline geri çevrilmiştir.³⁵

R.43 Kubbetü'l-sahra'nın doğusunda, hemen yanında bulunan Silsile Kubbesi (FA arşivi)

Resim 43b Silsile Kubbesi (MT Arşivi)

³⁵ "Mescid-i Aksa İmar Komitesi" ile "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)" tarafından h.1433/m.2012 yılında Silsile Kubbesi (Zincirli Kubbe), kapsamlı bir onarımdan geçirilmiş ve kubbeyi içinden ve dışından süsleyen çiniler, Türkiye-İzmir'de imal edilen orijinali ile aynı özellikteki çinilerle yenilenmiştir.

4- Musa Kubbesi:

Kitabesine göre es-Saleh Eyyüb tarafından H. 647 / 1249-1250 yıllarında büyük âlimlerin ibadetlerini yapmaları için özel bir mekânın oluşturulması amacıyla inşa edilmiştir. Üzerinde kubbe bulunan kare planlı bir odadan oluşur, içinde ve dışında birkaç niş vardır, yapının girişi kuzeydedir.

R.44 Musa Kubbesi (İYV Arşivi)

5- Hızır Kubbesi:

Bu, küçük bir kubbedir. İnşası h.10 yy/ m.16. yy'a aittir. Kubbe birbirlerine taştan kemerler ile bağlanmış altı mermer sütuna dayanmaktadır. Kubbe içeriden daire şeklinde dışarıdan ise altıgen şekindedir. Kubbenin altında mihrap şeklinde kibleyi gösteren kırmızı taşlar bulunmaktadır. Kubbenin bulunduğu yerin, Kehf suresinde 65-82. ayetlerde Hz. Musa ile Hz.Hızır'a ait kıssada anlatıldığı üzere, Hz. Hızır'ın ve Hz. Musa'nın namaz ve zikir için konakladıkları yer olduğuna inanılmaktadır.

R.45 Hızır Kubbesi (İYV Arşivi)

6- Hz. Süleyman Kubbesi:

Beytü'l-makdis Meydanı'nda, Peygamberlerin Onur Kapısı'nın (Kral Faysal Kapısı) yakınında yer alır ve içinde sabit bir kaya bulunan sekizgen bir yapıdır. Bazı tarihçiler kubbenin Emeviler döneminden kalma olduğunu söylerler, ancak bina tarzı bunu göstermez, daha ziyade Memlûkler dönemine ait olduğu izlenimi vermektedir.

R.46. Hz. Süleyman Kubbesi (İYV Arşivi)

R.47 Yusuf Kubbesi (FA arşivi)

7- Yusuf Kubbesi:

Nahivciler (Dilbilgisi) okulu ile Kubbetü's-sahra'nın güneyinde Burhaneddin Minberi arasında yer alır. Selahaddin Eyyübi döneminde h.587/m.1191 yılında inşa edilmiş olup h.1092/m.1681 yılında Osmanlı Sultanı IV. Mustafa zamanında yenilenmiştir. Bu adın verilmesi iki sebepten kaynaklanmaktadır. Birincisi Hz. Yusuf (a.s.)'a nispet edilmektedir. İkincisi ve tercih edilen görüş ise bu yapıyı inşa eden Yusuf b. Eyyüb Selahaddin lakaplı kişiye nispet edilmesidir. Güney cephesi duvar ile kapalı olup diğer tüm cepheleri açıktır. Kubbetü's-sahra'nın avlusunun güney duvarını ortalayacak şekilde konumlandırılmıştır. Kubbe öndeki cepheden iki sütuna dayanmaktadır. İki kitabesi bulunmaktadır. Kitabelerin birisi Selahaddin Eyyübi'nin yaptıklarını Arapça kaydederken, ikincisi Türkçe olup kubbeyi yenileyen kişinin adı "Ali b. Yusuf Ağa" yazılıdır.

Bir kubbe ile iki metre uzunluğunda bir kare binadan oluşan bu yapı, güney cephesi hariç tüm yönlerden açıktır ve Akabe arasında bu adı taşıyan başka bir kubbe daha mevcuttur.

8- Miraç Kubbesi:

Bu kubbe Emeviler döneminde Hz. Peygamberin Miraç'a yükselişinin bir hatırası olarak inşa ettirilmiştir. Kudüs valisi olan Emir Osman b. Ali ez-Zencebîlî tarafından h.597/m.1200 yılında yenilenmiştir. Bu kubbe, en tepe noktasında yer alan taca benzeyen bir süsleme ile dikkat çeker. Daha önce kubbe kurşun dökme ile kaplı iken yakın zamanda yenilenmesi esnasında kurşun levhalar taş levhalar ile değiştirilmiştir.

Resim 48a-b Miraç Kubbesi (İYV Arşivi)

9- Peygamberimizin Kubbesi / Peygamber Mihrabı ve Kubbesi:

Miraç Kubbesi'nin yakınında Kubbetü's-sahra'nın kuzeybatısında küçük bir kubbedir. Hz. Muhammed (as)'in meleklerle ve bütün peygamberlere Miraç Gecesi imam olarak namaz kıldırıldığına inanılan yeri işaretlemek amacıyla yapılmıştır. Kubbenin ve mihrabın yapılması iki aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamasında, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Gazze ve Kudüs valisi olan Muhammed Bey tarafından h.945/m.1539 yılında boyu 70 cm'ye ulaşan bir mihrap yaptırılmıştır. İkinci aşamasında ise Osmanlı Sultanı II. Abdülmecid zamanında mihrabın üstüne bir kubbenin yapılmasıyla yapının inşası tamamlanmıştır. Birbirine kemerlerle bağlı sekiz mermer sütunun üzerindeki küçük bir gerdanlığın üstünü örten bir kubbedir. Kubbetü's-sahra'nın kuzeybatı tarafında onunla Miraç Kubbesi arasında yer alır. Peygamber Efendimizin Mihrabı olarak da adlandırılır. Kitabesine göre Gazze ve Kudüs Tugayları Komutanı Muhammed Şakir Bey tarafından 945/1539 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

R.49a-b Peygamberimizin Kubbesi (İYV Arşivi)

10- Yusuf Ağa Kubbesi:

Bu kubbe, Beytül-makdis Meydanı'nın güneybatısında, İslam Müzesi ile Mescid-i Aksâ arasında yer almaktadır. Kitabesinde yazdığına göre h.1092/m.1681 yılında tamamlanan eserin banisi Osmanlı Sultanı IV. Mustafa zamanında Kudüs valisi olan Yusuf Ağa'dır. Günümüzde bu yapı Mescid-i Aksa ziyaretçileri için danışma ofisi olarak kullanılmaktadır. Sultan II. Mahmud döneminde, Kudüs Valisi Yusuf Ağa tarafından h.1092 / m.1681 yılında yaptırılmıştır.

R.50 – R. 50a Yusuf Ağa Kubbesi (İYV Arşivi)

11-Muhammediye/el-Halilî Zaviyesi Kubbesi (Osmanlılar Dönemi)

Bu kubbe Osmanlılar döneminde Osmanlı Sultanı II. Mustafa zamanında h.1112/m.1700 yılında, Kudüs Valisi Muhammed Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Kubbetü's-sahra'nın kuzeybatısında yer almaktadır. Kubbe iki odadan oluşmaktadır. Odalardan biri zeminde diğeri zeminin altında bulunmakta olup her iki odada da mihrap bulunmaktadır. Günümüzde Mescid-i Aksa İmar Komitesi'nin ofisi olarak kullanılmaktadır. Bu kubbe, Muhammed el-Halilî isimli İslam âlimine nispetle "Şeyh el-Halilî Kubbesi" diye bilinmektedir. Sûfi bir âlim olan Muhammed el-Halilî'nin namaz kıldığı ve ibadet ettiği yerdir.

R.51 Muhammediyye/el-Halili Zaviyesi ve Kubbesi (İYV Arşivi)

12-Sultan II. Mahmut Kubbesi / Hz. Peygamber Aşıkları Kubbesi (Osmanlılar Dönemi)

Bu kubbe Mescid-i Aksa'nın kuzeyinde, Şerefü'l-Enbiya Kapısı'nın yakınında bulunmaktadır. Osmanlı Sultanı II. Mahmut, h.1223/m.1808 yılında Mescid-i Aksa'nın içerisinde kendisine ait bir eser bırakmak istemesi üzerine inşa ettirilmiştir. Mescid-i Aksa'nın zemininden yarım metre yükseklikte birkaç basamakla üzerine çıkılan kare şeklindeki bir namazgâhın üzerinde dört sütuna dayanan ve dört cepheden açık olan kare şeklinde bir binadır. Sütunların üzerinde küçük bir kubbe ve güney cephesinin ortasında güzel bir mihrap bulunmaktadır. "Peygamber Aşıkları" adının verilmesinin sebebi sûfi şeyhlerin ve dervişlerin bu kubbenin altında toplanarak zikir yapmalarından dolayıdır. "Peygamber Aşıkları Kubbesi" ismi ise daha revaçtadır. Karşısında bir namazgah bulunmaktadır.

R. 52 Sultan II. Mahmud Kubbesi / Peygamber Aşıkları Kubbesi (İYV Arşivi)

R 53b. Nahivciler Medrese kapısı (FA arşivi)

13-Nahivciler Kubbesi ve Medresesi (Eyyübiler Dönemi)

Melik Muazzam İsa tarafından h.604/m.1207 yılında inşa ettirilen, Arap dilini öğretmek ve özellikle Nahiv ilmi için tahsis edilen ve Nahivciler Medresesi olarak adlandırılan binaya yine Melik Muazzam İsa tarafından h.608/m.1213 yılında bir kubbe ilave edilmiş ve bu kubbeye "Nahivciler Kubbesi" adı verilmiştir. Yapı, iki oda ve ortada bir salondan oluşmaktadır. Batı cephesindeki odanın üstü büyük bir kubbeyeyle doğu cephesine bakan odanın üstü ise yüksekliği daha az olan daha küçük bir kubbe ile örtülü olup salonun üstü ise düz bir çatı ile kapatılmıştır. Binanın girişi kuzey cephesinde yer alır ve yapının girişi salon ile başlar. Salonda "Hayırsız Evlatlar" isimli iki mermer sütun bulunmaktadır. Bu medresenin Kudüs'te kültürel ve entelektüel hayatta önemli bir rolü olmuştur ve özellikle Arap dili ve grameri konusundaki bu rolünü h.12.yy./m.17.yy'a kadar devam ettirmiştir. Medrese daha sonraki zamanlarda "Yüksek İslamî Meclis Bürosu" olarak kullanılmıştır. 1956 yılında Kubbetü's-sahra Mimar ve Mühendislik Hizmetleri Bürosu olarak kullanılmıştır. Günümüzde Yüksek Şer'î Mahkeme Başkanı'nın merkez binası olarak kullanılmaktadır.

R.53a Mescid-i Aksa Kemerleri bitiřiřinde Nahivciler Kubbesi ve Medresesi (İYV Arşivi)

E-Minareler

Megaribe (Magribliler) Kapısı Minaresi:

Bu minare, Beytül-makdis'in güneybatı köşesinde yer almaktadır. Fihri Minare olarak da bilinir. h.677/m.1278 yılında Kadı şerefüddin Abdurrahman b. es-Sâhib tarafından inşa edilmiştir. Bu minare temelsiz durmaktadır ve 23,5 metre yükseklikle Mescid-i Aksâ'nın en küçük minaresi sayılmaktadır. Minarenin üst kısmı h.1340/m.1922 yılındaki Kudüs depreminden sonra zarar görmüş, bunun üzerine "Mescid-i Aksâ İmar Komitesi" tarafından restore ettirilmiştir ve minareye daha öncesinde olmayan yeni güzel bir kubbe eklenmiştir. "Mescid-i Aksâ İmar Komitesi" tarafından daha sonra bir kez daha onarılan minarenin kubbesine kurşunla kaplama yapılmıştır. Kitabesinde: "Sultan Nasir ed-Din Baraka Han döneminde, h.676-678 / m.1277-1280'de Hakim şerafeddin Abdurrahman bin es-Sahib el-Vazir el-Fahr ed-Din el-Halili'nin bina emirliğinde yaptırıldığı" yazılıdır.

R.54a-b Megaribe Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Silsile Kapısı Minaresi:

Mescid-i Aksâ'nın batısındaki revakların üzerinde, Silsile Kapısı yanındadır. H.730/m.1329 yılında Emir Seyfeddin Tenkez b. Abdullah en-Nâsîrî tarafından inşa ettirilmiştir. Kare şeklinde dört köşeli bir platform üzerinde olup üstünde üzeri taş sütunlarla ayakta tutulan kapalı bir balkon bulunur. 80 basamaklı bir merdiveni vardır. Minareye Eşrefiye Medresesi tarafından çıkılır. H.1340/m.1922 yılındaki Kudüs depreminden sonra İslam Vakfı tarafından onarılmıştır. Bu minare Burak Duvarı'na baktığı için dua eden Yahudileri koruma gerekçesiyle İsrail İşgal Güçleri tarafından Müslümanların minareye çıkmalarına veya yaklaşmalarına izin verilmemektedir.

R.55 Silsile Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Gavanime Kapısı Minaresi:

Bu minare, Beytü'l-makdis'in kuzeybatı köşesinde, Bab el-Gavanime'nin yanında, h.696-698 / m.1297-1299 yıllarında Sultan Hüsam ed-Din Lacin döneminde, Megaribe Kapısı minaresinin yapımını denetleyen Kadı Şerafeddin Abdurrahman es Sahib tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca Sultan Muhammed bin Kalavun döneminde Bab es-Silsile minaresinin inşasıyla aynı tarihte yenilenmiş ve Bab el-Gavanime minaresi de Kalavun Minaresi olarak bilinmektedir.

Re 55.1 Gavanime Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Re 55.2 Gavanime Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Re 55.3 Esbat /Kabileler Kapısı Minaresi (İYV Arşivi)

Esbat / Kabileler Kapısı Minaresi:

Esbât (Kabileler) Kapısı'nın yanında yer alan minare, Memlûklü Sultanı Eşref Şaban döneminde Haremeyn Nâzırı ve Kudûs Nâibi olan Emir Seyfeddin Kutluboğa tarafından yaptırılmıştır. O dönemde diğer Memlûkî minarelerinde olduğu gibi dörtgen bir yapıya sahipti ancak Osmanlı Sultanı III. Mehmet döneminde (h.1007/m.1599 yılında) Osmanlılar tarafından yeniden yapıldığı için minare Osmanlı tarzı silindirik şekline çevrilmiştir. Böylece Esbât (Kabileler) Kapısı Minaresi Mescid-i Aksâ haremının tek silindirik şeklindeki minaresi olmuştur. Minare, iki kere restore edilmiş olup birincisi h.1345/m.1927 yılında Kudûs'te yaşanan depremde temellerinin zarar görmesi üzerine, ikincisi de Mescid-i Aksâ İmar Komitesi tarafından, 1967 yılında Kudûs'ün İsrail tarafından işgali sırasında savaş esnasında top ve mermilerin isabet etmesinden dolayı büyük kısmını zarar görmesi üzerine gerçekleştirilmiş ve külahı kurşunla kaplanmıştır.

F-Kemerler

Güney Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup, aralarında üç adet mermer sütun üzerinde, sivri kemerler bulunmaktadır. Abbasiler tarafından inşa edilip Fatımiler ve Osmanlılar döneminde yenilenmiştir. Sultan II. Abdülhamid Han tarafından h.1311/m.1893 yılında restore edilen kemerlerin diğerlerinden farklı olarak güney cephesinin ortasında, orta direğin üzerinde güneş saati bulunmaktadır. Bu güneş saati h.1325/m.1907 yılında yaptırılmıştır.

55.4 Kubbetü's-sahra Güney kemerleri (İYV Arşivi)

Doğu Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında dört adet mermer sütun bulunmaktadır. Sütunlar birbirlerine sivri kemerler ile bağlanmıştır. Kesin inşa tarihi ile ilgili bilgi olmamakla birlikte bazı tarihçilere göre Abbasiler döneminde bazılarının göre de Memlûklüler döneminde inşa edildiği söylenmektedir. Büyük ihtimal ile Abbasiler döneminde yapıldığı ve Fatimiler döneminde yenilenmiştir.

R. 55.5 Doğu Kemerleri (iYV Arşivi)

Batı Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında üç adet mermer sütun yer alır ve sütunların üzerinde dört sivri kemer bulunmaktadır. H.340/m.951 yılında Fatimiler döneminde inşa edilip, kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir.

R. 55.6 Kubbetü's-sahra'nın batısındaki kemerler (iYV Arşivi)

Kuzeybatı Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında iki adet mermer sütun yer alır ve sütunların üzerinde dört adet sivri kemer bulunmaktadır. Memlüklü Sultanı Eşref Şaban tarafından h.778/m.1376 yılında inşa edilmiş ve Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman zamanında h.926/m.1519-1520 tarihinde yenilenmiştir.

R 55.t Kuzeybatı kemerleri (İYV Arşivi)

Kuzeydoğu Kemerleri:

İki tarafında destek için büyük taşlar olup aralarında iki tane zarif mermer sütun bulunmaktadır. Sütunların arasında sivri kemerler vardır. Memlüklü Sultanı Muhammed b. Kalavun tarafından h.726/m.1325 yılında inşa edilmiştir.

R. 55.8 Kuzeydoğu kemerleri (İYV Arşivi)

Güneybatı Kemerleri:

İki destekli taş arasında yer alan iki mermer sütun üzerinde üç sivri kemerden oluşmaktadır. .877/m.1472-1473 yılında Haremeynü'ş-Şerifeyn Nâzırı Emir Nâsiruddin en-Neşâşibî'nin tarafından Memlûklü Sultanı Kayıtbay zamanında inşa edilmiştir.

R. 55.9 Kubbetü's-sahra Güneybatı kemerleri (İVV Arşivi)

Güneydoğu Kemerleri:

İki destekli taş arasında yer alan iki adet mermer sütun üzerinde üç sivri kemerden oluşmaktadır ve ilk kez Fatimi döneminde h.421/m.1030'de inşa edilmiştir.

R. 55. 10 Güneydoğu Kemerleri (İVV Arşivi)

G-Medreseler

Hitaniye Medresesi (Eyyübiler Dönemi)

Selahaddin Eyyübi döneminde h.587/m.1191 yılında inşa edilmiştir. Medresenin adı, medresede dinî ilimler dersleri veren Şeyh Hitaniye'ye nispet edilerek verilmiştir. Kible Mescidi'nin güney duvarına bitişik bir mevkide yer almaktadır. Değişik dönemlerde çeşitli onarımlar geçiren medresenin binasına, odalar ve tuvaletler eklenmiştir. Günümüzde orijinal binasından bir kaç kemer ve pencere kalmıştır.

Re 55. 11 Mescid-i Aksa kuzey revakları üzerinde bulunan batıdan doğuya doğru sırasıyla Caviliyye, Melekiye, Esardiye, Farisiye, Emiriyye, Basitiye ve Dividdar Medreseleri (MT Arşivi)

Fahriye Medresesi (Memlüklüler Dönemi)

Medrese adını, bu medreseyi inşa eden Kadı Fahreddin Muhammed b. Fadlullah'tan alır. h.730/m.1329-1330 yılında inşa edilmiştir. Dini ilimlerin okutulduğu bir medrese olmak üzere vakfedilmiş ise de sonradan sûfi zaviyesine dönüştürülmüştür. Günümüzde İsrail işgal güçlerinin binanın büyük kısmını yıkması sebebiyle medresenin binasından sadece bir mescit ve üç oda kalmıştır. Fahriye Medresesi'nin mescidi, dikdörtgen şeklinde namaz için tahsis edilmiş basit bir yapıdır. Çatısını, bir odanın içinde bulunan üç direğin taşıdığı Osmanlılar döneminde eklenmiş üç büyük kubbe örtmektedir. Mescidin içinde kırmızı taşlarla süslenmiş bir mihrap bulunmaktadır.

Dividdâr Medresesi (Memlüklüler Dönemi)

Eskiden Dividdâr Kapısı diye bilinen ve günümüzde ise Şerefü'l-Enbiya Kapısı diye adlandırılan kapının yanında yer alır. Bu bina hem medrese hem de hankâhdır.³⁶ Bu medrese h.695/m.1295 yılında Emir Alemüddin Ebu Musa Sançar Dividdâr tarafından inşa edilmiştir. Medresede Şafiî mezhebi fıkhi okutulmuştur. Daha sonra İngiliz Manda Yönetimi dönemine kadar kızların eğitimine tahsis edilmiştir. İki kattan oluşan binaya Memlüklü tarzı mukarnas³⁷ süslemelerin kullanıldığı güzel bir kapıdan geçilerek girilir. İçeride bir mescit bulunmaktadır. Günümüzde "Bekiriye Okulu" diye bilinen, zihinsel engelli öğrencilere özel eğitim veren bir okul olarak kullanılmaktadır.

³⁶ Hankâh: Farsça bir kelime olup eskiden stüflerin halvet ve uzlete çekilerek ibadetle meşgul olmak maksadıyla kaldıkları binalara verilen bir isimdir.

³⁷ Mukarnas: Hurma dallarına benzeyen bir çeşit süslemedir. Önceleri mescitlerde inşaatın taşıyıcı bir unsurken sonraları süsleme için kullanılır olmuştur.

55.12 – 55.13 Tenkeziye Medresesi Giriş (İYV Arşivi)

Tenkeziye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Silsile (Zincirli) Kapısının kuzeyi ile Burak Duvarı'nın güneyi arasında yer alır. Binanın bir kısmı Mescid-i Aksâ'nın batısındaki revaklara dâhil olmuştur. Memlûklûler döneminde h.729/m.1328'de Emir Seyfeddin Tenkez tarafından inşa edilmiş ve vakfedilerek "Nâsirî" adı verilmiştir. Bu medrese, hadis ilminde ihtisaslaşmış, Memlûklûler döneminde Sultan Kayıtbay'ın karargâhı olmuş, daha sonra ise mahkemeye dönüştürülmüştür. Osmanlılar döneminde şer'î mahkeme olarak kullanılmıştır ve o zamandan beri "Mahkeme" adıyla bilinmektedir. İngiliz Manda Yönetimi döneminde "Kudüs müftüsü ve İslam Meclisi Yüksek Komitesi Başkanı Şeyh Hacı Emin el-Hüseynî'nin" özel konutu olmuştur. Ardından "İslam Fıkıh Medresesi" olarak kullanılmıştır. İki kattan oluşan medresenin açık bir alanı, mihrabı, dört adet eyvanı ve kütüphane olarak kullanılmış olan büyük bir salonu ile diğer müstemilat odaları vardır. H.1388/m.1969'da İsrail Siyonist İşgal Güçleri medreseye el koyarak Mescid-i Aksâ'yı kontrol edebilmek için burayı polis merkezine çevirmişlerdir.

Fârisiye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Medrese adını h.755/m.1352 yılında burayı yaptıran ve vakfeden Emir Fâris el-Bekkî b. Emir Kutlu Melik b. Abdullah'tan almıştır. Harem-i Şerif'in kuzey revaklarının üstünde yer alıp, ana cephesi Mescid-i Aksâ'ya bakar. İki tarafında iki büyük taşın üzerine kaidesi oturtulmuş, kemerli, taçlı, nakışlı güzel bir giriş kapısı bulunan binaya Mescid-i Aksâ'nın avlusundan merdiven vasıtasıyla ulaşılır. Medresenin içinde kare şeklinde açık bir avlu bulunur. Bu avluda komşu Emiyye Medresesi'ne götüren ve aynı zamanda birinci kata ulaştıran basamaklı bir merdiven bulunur. Emiyye Medresesi ile Fârisiye Medresesi iç içe geçmiş yapılardır. Günümüzde bu yapı mesken olarak kullanılmaktadır.

Eşrefiye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Bu medrese ilk kez h.872/m.1467'de kurulmuştur. Melik Zâhir el-Haşgûm'un emîri Hasan b. Tatar ez-Zahiri tarafından inşa ettirilmiş ancak bu zat medreseyi tamamlattıramadan vefat etmiştir. Ez-Zahirî, medresenin yönetimine sûfilere ve din adamlarını tayin ederek Sultan Eşref Kayıtbay'a hediye etmiştir. Sultan Eşref Kayıtbay h.880/m.1475 yılında Kudüs'e yapmış olduğu ziyaret esnasında binayı beğenmeyip yıkılmasını emretmiştir. H.885/m.1480'de medrese tekrar inşa edilmiştir. Kudüs'te Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahra'nın yanında üçüncü bir mücevher olarak sayılmaktadır. Bu medresenin yarısı Mescid-i Aksâ'nın içinde diğer yarısı Mescid-i Aksâ'nın sınırlarının dışında yer almaktadır. İki kattan oluşan binanın daha büyük olan üst katının büyük bir bölümü yıkıma uğramıştır. Medrese beyaz ve kırmızı taşlarla süslenmiş güzel bir girişe sahiptir. İçinde eskiden Hanbelîler tarafından kullanılmış bir mescid ile iki kabir vardır ki bu kabirlerden birinin Şeyh El-Halîlî'nin kabri olduğu söylenmektedir. Günümüzde medresenin büyük bir kısmı "Aksa Şerîfî Kız Lisesi" tarafından kullanılmaktadır. Bazı bölümleri Mescid-i Aksâ'da el yazması belgelerinin onarım merkezi olarak kullanılmakta olup kalan bölümleri ise Kudüslü aileler konut olarak kullanılmaktadır. H.1420/m.2000 yılında Mescid-i Aksâ İmar Komitesi ile Hayır Derneği adlı kurumlar tarafından medrese binasının kapsamlı restorasyonu gerçekleştirilmiştir.

Melikiye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde h.741/m.1340 yılında Melik El-Nasırî Cûkindâr tarafından inşa ettirilmiştir. İki kattan oluşan binanın Memlûklü tarzı kesme beyaz ve kırmızı taşlarla süslenmiş güzel bir girişi bulunmaktadır. Girişten sonra dar bir koridordan geçilerek üstü açık kare bir avluya girilir ve oradan medresenin sınıflarına ve salonlarına geçilir. Medresenin en büyük sınıfı Mescid-i Aksâ'nın avlusuna bakar. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Câviliye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatısında bulunur. Yapılışı İslam öncesi döneme uzandığı için şehrin en eski binalarından sayılmaktadır. H.712-720/m.1312-1320 yılları arasında Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde Haremeyn-i Şerifeyn Nâzırı Emir Alemüddin Sancar b. Abdullah el-Câvilî tarafından vakfedilmiştir. Medresenin güney cephesi Mescid-i Aksâ Haremî'nin avlusuna bakar. Osmanlılar dönemine kadar medrese olarak kullanılmıştır. Hicri 9. yüzyıl başlarında Osmanlılar döneminde şehir meclisi binası olur. Tekrar şehir meclisi binası olarak kullanılına kadar Kudüs vekillerinin lojmanı olarak kullanılmıştır. İki kattan oluşur ve odalar açık bir avluya bakar. İçinde çok sayıda oda bulunur. Günümüzde Ömeriye Medresesi'nin bir bölümü olarak kullanılmaktadır.

Hatuniye Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın batı revaklarında yer alır. İnşa tarihi h.7./m.13. yy'a kadar dayanır. Bağdatlı Oğul Hatun Hanım tarafından vakfedilmiştir. Kuran ilimleri ve fıkıh dersleri için tahsis edilmiştir. Medresenin güney cephesindeki pencereleri Mescid-i Aksâ'nın alanına bakar. Medresenin avlusunda medreseyi vakfeden Bağdatlı Oğul Hatun Hanım'ın mezarı ve yanına Filistin'in meşhurlarından Emir Muhammed el-Hindî'nin (Filistin davasını savunan bir Hindistanlı), Musa Kazım el-Hüseynî'nin (Osmanlı döneminde Kudüs valisi ve 3. Filistin Ulusal Konseyi Başkanı), Kastal Savaşı kahramanı olan Abdulkadir el-Hüseynî ve onun oğlu Faysal el-Hüseynî, Şerif Abdulhamid b. Avn ve Arap Bank'ın kurucularından Abdulhamid Şûmân'ın mezarları bulunmaktadır.

Esardiye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

H.760 / m.1358'de inşa edilmiştir. H.770/m.1369 yılında Mecidüddin Abdulgani b. Seyfeddin Ebu Bekir Yusuf el-Esardî tarafından vakfedilmiştir. Mescid-i Aksâ'nın içinden basamaklı bir yoldan medreseye girilir. Medrese iki kattan oluşup ortasında odalarla çevrilmiş bir avlu bulunur. Medresenin üstünde, güneyinde ve batısında üç adet kubbe ve Mescid-i Aksâ avlusuna bakan güzel bir mescit vardır. Günümüzde medrese binası konut olarak kullanılmaktadır.

Aragon Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

H.758/m.1356'da inşa edilmiştir. Medreseyi inşa ettiren Emir Aragon el-Kâmilî bina tamamlanmadan vefat etmiş, ardından Rükneddin Baybars inşasını tamamlattırılmıştır. Kattânî (Pamukçular) Kapısı ile Hadîd Kapısı arasında yer alır. İki kattan oluşur. Hadîd Kapısı'nın güneyinde kırmızı ve beyaz taşlarla süslenmiş bir girişe sahiptir. Girişte mermer bir taş üzerindeki kitabede binayı yaptıranın ismi ve inşa tarihi gösterilmektedir. Medresenin giriş katının içinde iki mezar bulunur. Kabirlerin biri medreseyi inşa ettiren Emir Aragon'un diğeri ise Kral Hüseyin b. Ali'nin mezarlarıdır. Medrese günümüzde konut olarak kullanılmaktadır. İsraililer tarafından Mescid-i Aksâ'nın altında yapılan kazılar sonucunda medresenin duvarları zarar görmüş ve sâkinleri binadan tahliye edilmiştir.

Eminiyye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

H.730/m.1330'de Eminüddin Abdullah tarafından inşa ettirilmiştir. Mescid-i Aksâ'nın kuzey avlusuna bakan iki katlı bir binadır. Giriş katında âlimlerin ve salihlerin mezarları bulunur. Medrese binasının giriş kapısı Fariyye Medresesinin binasıyla ortaktır. Yakın zamana kadar bu medrese konut olarak kullanılmıştır.

Bâsitiyye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın kuzey revaklarının içinde yer almaktadır. Şerefü'l-Enbiya Kapısı ile Hitta Kapısı arasında yer almakta olup Dividdâr Medresesi'nin yanındadır. h.815-824/m.1412-1421 yılları arasında Melik el-Müeyyed Seyfeddin el-Memlûkî döneminde Ordu ve Hazine Veziri Kâdî Abdalbâsit Halil el-Dimeşkî tarafından vakfedilmiştir. El-Haremeynu'ş-Şerifeyn Nâzırı Şeyhulislam Şemsüddin Muhammed el-Herevî tarafından inşaatı başlatılmış ancak kendisi inşaat tamamlanmadan vefat etmiştir. Medrese üç odadan ve üstü açık bir avludan oluşur. Medrese özellikle Şafii mezhebi fıkhı, Kuran ve hadis ilimlerinde ihtisaslaşmış ve eğitim yetimlere ve sufilere tahsis edilmiştir. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Mencekiye Medresesi (Memlûklûler Dönemi)

Mescid-i Aksâ'nın kuzeybatı duvarına bitişik olan bu medrese, Nazır Kapısı'nın yanında yer almaktadır. H. 8. yy'da Emir Seyfeddin Mencek el-Yusufî el-Nâsirî tarafından kurulmuştur. Bina iki kattan oluşur ve çok sayıda odası ve koridoru vardır. Osmanlılar dönemine kadar medrese olarak kullanılmıştır. 20. yüzyıl başlarında önce konuta sonra Kudüs ziyaretçileri için misafirhaneye çevrilmiştir. İngiliz Manda Yönetimi zamanında ilkokula çevrilir. İslam Meclisi Yüksek Komitesi kurulunca restorasyonu yapılan bina idare merkezi olarak kullanılmıştır. Günümüzde Ürdün Din İşleri ve Evkaf Bakanlığı'na bağlı İslami Vakıflar Müdürlüğü'nün idari binası olarak kullanılmaktadır.

Osmanlı Medresesi (Memlûklüler Dönemi)

Mathara Kapısı'nın güney tarafında yer alır. Binanın güney cephesi Eşrefiye Medresesi'yle birleşir. Bu medrese Sultan Eşref Baybars zamanında Mahmud Osmanlı kızı İsfahan Şah Hatun tarafından vakfedilmiştir. Memlûklü tarzında iki kattan oluşan binanın girişi iç içe geçmiş kırmızı ve beyaz taşlar kullanılarak geometrik motiflerle süslenmiştir. Medresenin güney cephesi Mescid-i Aksâ'nın avlusuna bakar. Binanın içinde bir kaç oda ve bir mescit bulunur. Ayrıca girişin sol tarafında iki mezar vardır. Mezarların biri medreseyi vakfeden İsfahan Şah Hâtun'a aittir. İsraililerin binanın altında yaptığı kazılardan binanın temelleri etkilenmiş ayrıca İsrail İşgal Güçleri tünellerin havalandırmasını sağlamak için medresesinin mescidine el koymuştur. Medreseden kalan diğer bölümler ise bazı Kudüslü aileler tarafından konut olarak kullanılmaktadır.

H-Revaklar

Kuzey Revakı (Eyyübiler Dönemi)

Bu revakın Şerefü'l-Enbiya Kapısı'nın batısından itibaren uzanan en eski bölümü h.610/m.1213'de Melik Muazzam İsa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu bölümde yer alan bir kitabede inşa ettirenin adı ve inşa tarihi yazılıdır. Revakın üstünde Eminiye Medresesi, Fârisiye Medresesi, Melikiye Medresesi, Esardiye Medresesi ve Sabibiye Medresesi kurulmuştur. Revakın diğer bölümleri çok sayıda sultan, halife ve emîr tarafından Eyyübiler, Memlûklüler gibi değişik dönemlerde inşa edilmiştir. Revaka ait büyük destekli taşlar bulunur. Çatısı kireçli harç ile kaplanmış olup, Mescid-i Aksâ'nın zemininden yüksekçe bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Osmanlılar döneminde yeni bölümler inşa edilerek revak kapatılmış ve bina Kudüs'e gelen fakir ziyaretçiler için misafirhane olarak kullanılmıştır.

Re. 55.14 – 55.15 Mescid-i Aksa Kuzeydoğu ve kuzeybatı revakları ile üzerlerinde yer alan doğudan batıya doğru sırayla Dividdar, Basitiye, Eminiyye, Farisiyye, Esardiye, Melekiye ve Caviliyye Medreseleri (IV Arşivi)

Batı Revakı (Memlûklüler Dönemi)

Memlûklüler döneminde h.707-737/m.1307-1336 yılları arasında inşa edilmiştir. Çatısı birbirine geçmeli köşeli taşlarla süslenmiş kemerlerden oluşmaktadır. Zemin döşemesi Mescid-i Aksâ'nın zemininden biraz daha yüksekçe olup taşla döşenmiştir. Eskiden bu revaklar ilim merkezi olarak kullanılmıştır.

R. 55.16 Önünde Kayıtbay Sebili bulunan Batı Revakları ve üzerlerinde yer alan güneyden kuzeye doğru Eşrefiye, Osmanlı, Aragoniye, Hatuniye ve Mencekiye Medreseleri (IVV Arşivi)

İ-Büyük Su Sebilleri:

1-Şadırvan (Eyyübiler Dönemi)

Eyyübiler döneminde h.589/m.1193 yılında Sultan Adil Ebu Bekir Eyyübi tarafından abdesthane olarak inşa ettirilmiştir. Sonra Emir Tenkez Nâsirî tarafından h.728/m.1327 yılında, daha sonra Sultan Kayıtbay tarafından ise ikinci kere restore ettirilmiştir. Şadırvan yuvarlak bir havuzdan ibarettir ve ortasında bir fiskiye ve etrafı abdest alırken kullanılan taş oturaklarla çevrilmiştir. Havuzun çevresinde abdest için musluklar bulunmaktadır. Havuzun duvarı mermerdir ve duvarın üstü metal bir çit ile çevrilmiştir.

R.56 Mescid-i Aksa girişindeki Eyyübiler'den kalan Şadırvan (MT Arşivi)

2-Kayıtbay Sebili (Memlûklüler Dönemi)

H.860/m.1456 yılında Sultan Seyfeddin İnal tarafından inşa ettirilmiştir. Sultan Kayıtbay ise h.887/m.1428 yılında yenilenmiştir. Ancak binanın ilk halinden geriye sadece su kuyusu kalmıştır. Sultan Kayıtbay yapıya renkli taştan bir yapı eklettirmiş ve zeminini mermer ile döşettirmiştir. Kubbesi ve duvarları islamî motiflerle, nakışlarla süslenmiştir. Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid Han tarafından h.1300/m.1882-1883 yılında eser tekrar yenilenmiştir. Sebil iki kattan oluşmaktadır. Zemininde bir su kuyusu bulunmaktadır. Üst katında ise suyu depolamak amacı ile bir oda vardır. Sebilin yapılışında beyaz ve kırmızı taşlar kullanılmıştır. Kare şeklindeki sebil sekizgen zemin üzerine inşa edilmiştir. Yapının üzeri muhteşem bir kubbe ile örtülmüştür.

R.57 Kayıtbay Sebili (İVV Arşivi)

3-Narenciye Sebili (Memlûklüler Dönemi)

Mescid-i Aksa'nın batı sahasında Kasım Paşa Sebili ile Kayıtbay Sebili'nin bitişiğindeki namazgâhın arasında bulunmaktadır. Sultan Kayıtbay tarafından h.887/m.1483 yılında Eşrefiye Medresesi inşa edildiği sırada bu sebil yenilenmiştir. Kare şeklinde, 49 metrekare alan üzerinde ve zemin mermerle döşeli bir yapıdır. Mescid-i Aksa İmar Komitesi tarafından sebil yenilenmiştir ve abdesthaneye çevrilmiştir. Üç cephesine toplam 24 musluk eklenmiş ve suyun yanındaki Kasım Paşa Sebili'nin su deposundan su temin edilmiştir.

R.58 Narenciye Sebili (FA arşivi)

4-Kasım Paşa Sebili (Osmanlılar Dönemi)

Kanuni Sultan Süleyman döneminde h.933/m.1527 yılında Kudüs Mir-livası Kasım Paşa tarafından Mescid-i Aksa'nın batı tarafında "Silsile Kapı-sı"nın yakınında inşa edilmiştir. Bu çeşmenin şekli sekizgendir ve küçük bir merdivenden inilerek ulaşılan muslukların bulunduğu alanda, kullanıcıları güneş ve yağmurdan korumak için ahşaptan güneşlik inşa edilmiştir. Sebilde 16 musluk bulunmaktadır. Bu sebile "Mahkeme Kapısı Sebili" de denilmektedir.

R.59 Kasımpaşa Sebili (FA arşivi)

5-Sultan Süleyman Sebili (Osmanlılar Dönemi)

Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman Han Sebili, Şerefü'l-Enbiya Kapısı'nın yakınında bulunmaktadır. Aynı adı taşıyan bir namazgâhın üzerinde inşa edilmiştir. H.948/ m.1541 yılında bu sebil vakfedilmiştir. Sebil ile "Peygamber Aşıkları Kubbesi" arasına bir abdesthane eklenmiştir. Mescid-i Aksa İmar Komitesi tarafından 1997 yılında yenilenmiştir.

R.60a.b. Sultan Süleyman Sebili, iç yüzey düzenlemesi ve kitabesi (FA arşivi)

6- Melik İsa Muazzam Su Deposu (Eyyübiler Dönemi)

Bu su deposu h.607m.1210 yılında Melik İsa Muazzam tarafından inşa ettirilmiştir. H. 604/m.1207 yılında inşa edilen Nahviye Kubbesi'nin bazı odaları h.607/m.1210 yılında su deposuna çevrilmiştir. Su deposu, üç odadan oluşmaktadır ve aralarında kalın duvarlar bulunmaktadır. Çatısı kubbeli olup güneyden üç girişi vardır. Orta kısmının giriş kapısının üzerinde nakışlı yazılarla inşa edenin adı ve inşa yılı kayıtlıdır. Memlûklüler döneminde Melik Mansur Kalavun zamanında su deposunun bir kısmı, Mescid-i Aksa için toplanılan mahsullerin saklandığı depoya, diğer kısmı ise Hanbeli Mezhebi mensuplarına tahsis edilerek bir mescide dönüştürülmüştür. Daha sonra, ilgisizliğe terk edilen depo günümüzde Mescid-i Aksa haremının bahçivanlık işleri için bir merkez olarak kullanılmaktadır.

J-Diğer Küçük Sebiller

Sebil el-Kass: Güney tarafında Mescid-i Aksâ'nın önünde yer alır. Sultan Seyfeddin Ebu Bekir Eyyüb döneminde h.589/m.1193 yılında yapılmıştır.

Sebil eş-Şalan: Kuzeybatı merdivenin eteğinde, Kaya'nın nefine giden bir yer. H.613/ m.1216'da Melikü'l-Muazzam İsa b. Adil'in hükümdarlığı sırasında yapılmıştır.

Sebil el-Busairi: Bab en-Nazır'ın kuzeydoğusunda yer alır ve h.839/m.1436 yılında Sultan Yarsay döneminde yenilenir.

Sebil Kabat: - Mescid-i Aksâ'nın karşısında, Sultan Seyfeddin İnal döneminde inşa edilen Beytü'l-makdis Meydanı'nın batısında yer alır.

Sebil el-Badiri: Bab en-Nazır'ın doğusunda, batı tarafında yer alır. H.1153/m.1740'te Sultan I. Mahmud döneminde yapılmıştır.

Sebil Bab Hatta: Bab Hatta yakınlarında bulunur ve Osmanlı döneminde yapılmıştır.

Megaribe Kapısı Sebili: Megaribe Kapısı'nın yakınında yer alır ve Osmanlı döneminde yapılmıştır.

R. 61 Megaribe Kapısı Sebili (İVV Arşivi)

K-Kuyular

Mescid-i Aksâ'da 25 kuyu bulunmaktadır ve çoğu da su ile doludur. Kuyuların sekizi Kubbetü's-sahra alanının üzerindedir, on yedisi ise Mescid-i Aksâ'nın muhtelif yerlerine dağılmıştır. Kuyular Mescid-i Aksâ'da namaz kılanlara ve eski Kudüs şehir sakinlerine içme suyu ihtiyacının sağlanması amacıyla ile çeşitli İslami dönemlerde açılmıştır.

R 62. Beytü'l-makdis avlusundaki su kuyularından birisi (İYV arşivi)

Resim 63.
1969'dan önce
Selahaddin Minberi

L-Minberler

Nureddin Zengi Minberi/ Selahaddin Eyyübi Minberi (Eyyübiler Dönemi)

Bu minber, henüz Kudüs fethedilmeden önce Mescid-i Aksâ haçlılardan alındıktan sonra Mescid-i Aksâ'ya konulmak üzere Nureddin Zengi tarafından h.564/m.1168 yılında yaptırılmıştır. Ancak Nureddin Zengi Kudüs'ün alındığını göremeden vefat etmiştir. Selahaddin Eyyübi, Kudüs'ü fethettikten sonra Nureddin Zengi Minberi'nin Mescid-i Aksâ'ya konulmak üzere Halep'ten getirilmesini emretmiştir. Minber sedir ağacından yapılmıştır. Fildişi ve sedir kakma ile süslenmiştir. Kapısının üzerinde görkemli bir tâc vardır. Rivayetlere göre bu tâc h.731/m.1330 yılında minbere yapılan onarım esnasında Emir Tenkez Nâsirî tarafından ekletilmiştir. Bu tâc Tenkeziye Devleti'nin amblemi idi. Minberin basamaklarla ulaşılan en üst kısmında ahşap bir şerefe bulunmaktadır. 1969 yılında Avustralya vatandaşı radikal Siyonist bir kişi tarafından Mescid-i Aksâ'nın içinde bulunan Kible Mescidi'nde yangın çıkarılması sonucunda tarihi minber yanmıştır. Bu olay İslam dünyasında büyük yankı yapmış ve bütün dünyada İslam ülkelerinin toplanarak İslam Konferansı Teşkilatı'nı kurmalarına sebep olmuştur. Yanan minberin yerine önce basit, demirden bir minber yapılmıştır. Daha sonra Ürdün'de aynı malzemeler kullanılarak eski tarihi minbere benzer yeni bir minber yapılmıştır. Yeni yapılan minber h.1428/m.2007'de Kudüs'e getirilmiş ve eski yerine konulmuştur.

Resim 64a. Burhaneddin Minberi (FA arşivi)

Resim 64b. Burhaneddin Minberinin şafağındaki Osmanlı tamir kitabesi (FA arşivi)

Burhaneddin Minberi (Memlûklüler Dönemi)

Bu minber Kubbetü's-sahra'nın avlusunun güney tarafında Kible Mescidi'ne giden Güney Kemerlerinin batısında yer alır. Başkadı Burhaneddin Cemâa tarafından h.709/m.1309 yılında inşa ettirilmiştir. Daha önce ahşaptan ve tekerlekli olduğu için hareketli bir minber iken mermer ve taştan yapılmış bir minbere dönüştürülmüştür. Hatibin oturması için en üst tarafında bulunan taştan mamul oturağa ulaştıran kısa bir merdiveni ve güzel bir girişi vardır. Minber şirin bir kubbe ile süslenmiştir. Kubbesi dört mermer sütun üzerine oturmaktadır. Bu kubbe "Mîzân Kubbesi" olarak isimlendirilmektedir. Sebebi ise yakınında bulunan kemerlerin çok eski zamanlarda "Mîzanlar" olarak isimlendirilmesinden dolayıdır. Minberin yanına bir mihrap nakşedilmiştir. Bu mihrap hatibin oturduğu yerin altında minberin batısında yer alır. Aynı yerde bir başka mihrap daha vardır. Bu mihrap Güney Kemerlerinin ilk ayağı üzerine minberin doğusuna nakşedilmiştir. Mescid-i Aksâ alanı üzerinde açık alanda bulunan tek minber olma özelliği taşımaktadır. Günümüzde kullanılmamaktadır.

M-İslam Müzesi

İslam Yüksek Konseyi tarafından h.1341/m.1923 yılında "İslam Müzesi" kurulmuştur. Bu müze ile Filistin'deki ilk tarihi eserler müzesi tesis edilmiştir. Müze mevki olarak, günümüzdeki yerinin tam karşısında Ribât el-Mansûrî'nin yakınında, İslam Vakıflar Müdürlüğü ve Nâzır Kapısının yakınında yer almaktaydı. Daha sonra müze, h.1348/m.1929 yılında şimdiki merkezi olan Mescid-i Aksâ'nın güneybatı kısmındaki Mağribliler Kapısı'nın yakınına taşınmıştır. Müze köşeli iki salondan oluşmaktadır. Eskiden binanın batı salonu Mağribliler Mescidi olarak adlandırılmaktaydı. Güney salonu ise Kadınlar Mescidi'nin bir parçasıydı. İslam Müzesi'nde sergilenen eserler İslam tarihinin en değerli ve nadir eserlerindedir. Mevcut eserler Hz. Ömer zamanından bu yana Mescid-i Aksâ'nın tarihini belgelemiştir. H.2/m.8. yy'a kadar uzanan en eski tarihli nadir el yazması Kuran-ı Kerim nüshaları sergilenen eserler arasındadır. Memlûklü Sultanı Baybars'ın h.825-840/m.1422-1437 yılları arasında yazdırılmasını emrettiği el yazması Kuran-ı Kerim bu nadir eserlere bir örnektir. Bu nüsha Filistin'de bulunan en büyük boyutlara sahip Kur'an-ı Kerim nüshası olup boyutları 110cmX170cm'dir.

Resim 65. Megaribe Kapısı yakınındaki İslam Müzesi (İYV Arşivi)

N-Burak Duvarı/Ağlama Duvarı

Burak Duvarı, Mescid-i Aksâ'nın bir parçasıdır ve Mescid-i Aksâ'nın güneybatısında yer almaktadır. Bu duvar İslami mülkiyete tabidir. 1967 yılında İsrail tarafından Kudüs'ün işgal edilmesinden sonra Yahudiler tarafından bu duvara el konulmuş ve adı "Ağlama Duvarı" olarak değiştirilmiştir. Yahudiler bu duvarın Süleyman Tapınağı'ndan kalan bir kısım olduğu iddiasındadır. İslam akidesine göre bu duvar İsra ve Miraç Gecesi'nde Hazreti Peygamber'in (as) semaya yükselmeden önce Burak adlı bineğini bağladığı yerdir.

Yahudiler h.8./m.15. yy'a kadar dualarını ve ibadetlerini Kudüs Eski Şehir'in dışındaki Zeytindağı'nda yerine getiriyorlardı. Müslümanların ve Yahudilerin Burak Duvarı'nın mülkiyeti hakkındaki iddialarıyla ilgili olarak, 1930 yılında, İngiliz Gerçekleri Araştırma Komisyonu'nca yapılan tahkikat Burak Duvarı'nın ve diğer binaların İslami Vakıfların mülkiyetinde olduğunu tescil eden bir karar ile neticelenmiştir. Günümüzde duvarın önündeki mevcut meydan, İsrail İşgal Güçleri'nce 1967'de Kudüs'ün işgalinden sonra, Müslümanlara ait Mağribliler Mahallesi'nin yıkılması ve burada yaşayan Müslümanların bölgeden uzaklaştırılmasını müteakip ortaya çıkmıştır.

Resim 66a. Burak Duvarı (MT Arşivi)

Resim 66b. Burak/Ağlama Duvarı (İYV Arşivi)

Resim 67a Beytü'l-makdis/Mescid-i Aksa avlusunda Musa Kubbesi önündeki namazgâhlardan birisinin mihrabı (FA arşivi)

Resim 67b Beytü'l-makdis/Mescid-i Aksa avlusunda bazı mihrapların görüntüsü (MT arşivi)

O-Namazgâhlar

Mescid-i Aksâ sahasında 26 namazgâh bulunmaktadır. Namazgâhlar yerden bir metre yükseklikte taştan mamul, yüzeyi düz alanlardır. Birbirine basamakla bağlanmıştır. Birçoğunda küçük bir mihrap veya kiblenin yönünü gösterecek işaret taşı bulunmaktadır. Bu namazgâhlar namaz, vaaz ve ders için tahsis edilmiştir ve hala bu amaçla kullanılmaktadır. Bu yirmi altı namazgâhın ikisi yeni yapılmıştır, diğerleri ise özellikle Memlûklüler ve Osmanlılar başta olmak üzere İslamî idarenin çeşitli dönemlerinde yapılmıştır.

* * * * *

PASSIA, Mescid-i Aksâ Rehberi, Kudüs: 2003, s. 66-69

HARİTA VE ANAHTARI

(Yukarıda zikredilen lejantların rakamları, işaret edilen yerlerin haritadaki sıralamasına göredir. Her mekânın harita üzerinde ,birbirini takip eden özel bir numarası vardır)

- 1.Kıble Mescidi
- 2.Kubbetü's-sahra
- 3.Kadim Aksâ Mescidi
- 4.Mervan Mescidi
- 5.Kadınlar Mescidi
- 6.Hazreti İsa Beşiği ve Mescidi
- 7.Burak Mescidi
- 8.Mağribliler Mescidi
- 9.Silsile (Zincirli) Kubbesi
- 10.Miraç Kubbesi
- 11.Peygamber Mihrabı ve Kubbesi
- 12.Süleyman Kubbesi
- 13.Musa Kubbesi
- 14.Hızır Kubbesi
- 15.Yusuf Ağa Kubbesi
- 16.Yusuf Kubbesi
17. Ruhlar Kubbesi
- 18.Muhammediye Zaviyesi'nin Kubbesi/ el-Halîfi Kubbesi
- 19.Sultan II. Mahmut Kubbesi/ Peygamber Aşıklarının Kubbesi
- 20.Nahivciler Kubbesi
- 21.Ğavânime Kapısı Minaresi
- 22.Esbat Kapısının Minaresi/ Salâhiye Minaresi
- 23.Mağribliler Kapısı Minaresi/ Fahriye Zaviyesi Minaresi
- 24.Silsile (Zincirli) Kapısı Minaresi
25. Güney Kemerleri
- 26.Doğu Kemerleri
- 27.Batı Kemerleri
- 28.Kuzeybatı Kemerleri
- 29.Kuzeydoğu Kemerleri
- 30.Güneybatı Kemerleri
- 31.Güneydoğu Kemerleri
- 32.Hitaniye Medresesi
- 33.Fahriye Medresesi
- 34.Dividdâr Medresesi
- 35.Tenkeziye Medresesi
- 36.Fârisiye Medresesi
- 37.Eşrefiyye Medresesi
- 38.Melekiye Medresesi
- 39.Câviliye Medresesi
- 40.Hatuniye Medresesi
- 41.Esardiye Medresesi
- 42.Aragoniye Medresesi
- 43.Eminiyye Medresesi
- 44.Bâsitiye Medresesi
- 45.Mencekiye Medresesi
- 46.Osmanlı Medresesi
- 47.Kuzey Revakları
- 48.Batı Revakları
- 49.Esbât (Kabileler) Kapısı
- 50.Hıttâ Kapısı
- 51.Şerefü'l-Enbiya Kapısı
- 52.Ğavânime Kapısı
- 53.Nâzır Kapısı
- 54.Hadîd Kapısı
- 55.Kattânîn (Pamukçular) Kapısı
- 56.Mathara Kapısı
- 57.Sekine Kapısı
- 58.Silsile (Zincirli) Kapısı
- 59.Mağribliler Kapısı
- 60.Rahmet Kapısı veTevbe Kapısı
- 61.Cenazeler Kapısı
- 62.Müzdevec (İkili) Kapısı
- 63.Müselles (Üçlü) Kapı
- 64.Münferid (Tekli) Kapı
- 65.Şadırvan
- 66.Melik İsa Muazzam Su Deposu
- 67.Kayıtbay Sebili
- 68.Narenciye Sebili
- 69.Kasım Paşa Sebili
- 70.Süleyman Sebili
- 71.Nureddin Zengi Minberi/ Selahaddin Eyyübi Minberi
- 72.Burhaneddin Minberi
- 73.İslam Müzesi
- 74.Burak Duvarı.

KAYNAKÇA

Bozkurt, Nebi. "Kubbetü 'Sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 305. (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

Creswell. K.A.C. *Early Muslim Architecture*. v.1. pt.1. Oxford: 1969, NY 1979.

Creswell. K.A.C. *A Short Acc. of Early Muslim Architecture*. Mitcham. UK. 1958

Creswell. K.A.C. *Early Muslim Architecture*. v.1. pt.2. Oxford: 1969/NY 1979.

Creswell. K.A.C. *Early Muslim Architecture*. v.2. Oxford 1969/NY 1979.

Demirsoy, S. - Usta, M. *Orta Doğu'nun Kalbi Kudüs*, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2018).

Harman, Ömer Faruk. "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26: 324. (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

<http://www.aktuel.com.tr/dunya/2013/02/14/osmanli-mezarligini-bastilar> (Erişim: 09.02.2020).

<https://archnet.org/sites/2809> (Erişim: 07.02.2017.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Mamilla_Cemetery (Erişim: 14.02.2020).

<https://www.ilmvemedenyet.com/ibranice-gramer-kitabindan-kanuni-kissasi-aslanli-kapi-ve-turk-sultaninin-ruyasi.html>.

Mazar-Ben-Dov. "The Omayyad structures near the Temple Mount". *Israel Exploration Society*. Jarusalem: 1971.

Necipoglu, Gülru. "The Dome of the Rock as Palimpsest: 'Abd al-Malik's Grand Narrative and Sultan Süleyman's Glosses". *Muqarnas V 25*. p. 17-105. 2008.

Passia, *Mescid-i Aksâ Rehberi*, (Kudüs: 2003)

Rosen-Ayalon, Myriam. "The Early Islamic Monuments of al-Haram al-Sharif: An Iconographic Study, *Al-Masjid al-Aqsa-Al-Aqsa Mosque*". *Qedem 28*, Jerusalem: 1989.

Taşların Konuştuğu Şehir: Kudüs <http://ayvakti.net/?p=2607> (Erişim: 15.02.2020)

Tütüncü, Mehmet. "Kubbetü'ssahra Yazıları". *Düşünce ve Tarih*. 4/40. Ocak 2018.

Tütüncü, Mehmet. "Kudüs ve Sultan I. Süleyman". *Düşünce ve Tarih*. İstanbul: 2016.

Walls, Archie G. "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance 1537-1928". *Muqarnas V*, p. 85-97.